

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015999548

Дата перевірки:
12.12.2023 23:11:31 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
12.12.2023 23:19:36 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Саїн_МАГІСТЕРСЬКА

Кількість сторінок: 86 Кількість слів: 27918 Кількість символів: 190719 Розмір файлу: 522.50 KB ID файлу: 1015682816

0% Схожість

Збіги відсутні

19.5% Цитат

Цитати 113

Сторінка 89

Не знайдено жодних посилань

0.99% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.68% Вилучення з Інтернету 129

Сторінка 90

0.39% Вилученого тексту з Бібліотеки 356

Сторінка 90

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи 9

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

«Західний похід» монголів в країни Центральної Європи
(1241-1242 рр.)

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 2 курсу, 602 групи
Саїн Денис Сергійович Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент Воротняк І. Д.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Причини і цілі «західного походу» монголів до країн Центральної Європи	20
Розділ 2. Вторгнення монголів у Польщу і Чехію	48
Розділ 3. Похід монголів в Угорщину	71
Висновки	96
Список використаних джерел та літератури	100
Додатки	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія монгольської навали у XIII ст. на слов'янські землі та країни Центральної Європи – Угорщину та Польщу – є однією з найважливіших та найцікавіших тем середньовічної історії даного регіону. Її наукове дослідження, розпочате понад два століття тому, ніколи не втрачало своєї актуальності. Однак і досі історіографія не виробила досить повного науково обгрунтованого погляду на історію монгольських завоювань, у тому числі і на вторгнення військ Бату-хана в Польщу та Угорщину в 1241-1242 рр. Існує значна кількість проблемних, спірних та невирішених питань, які стосуються конкретних обставин походу азіатських завойовників до країн Центральної Європи. Крім того, багато досліджень з цієї проблеми залишаються маловідомими широкому загалу, а часом проходять непоміченими і в науковому світі.

На сьогоднішній день існує необхідність узагальнити, уточнити та пояснити низку подій та питань, зокрема проаналізувати політичну ситуацію у країнах Центральної Європи напередодні вторгнення, розкрити наскільки можливо причини інвазії номадів, проаналізувати ключові політичні процеси даного періоду, що протікали в Польщі та Угорщині, з'ясувати основні причини відходу монгольських військ з Центральної Європи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з січня 1241 р. по березень 1242 р. Вибір нижньої хронологічної межі пов'язаний з початком вторгнення монгольських військ до Польщі. Нижня хронологічна межа – березень 1242 р. – завершення бойових дій на території Угорського королівства, повернення монгольських військ до Каракорума. За офіційною версією це пояснювалося отриманням чингізидами, які безпосередньо командували бойовими діями, звістки про смерть хана Угедея і подальшою боротьбою за владу в самій Золотій Орді.

Об'єктом дослідження є військово-політична історія Центральної Європи зазначеного періоду.

Предметом дослідження є військове протистояння між монгольськими туменами і польськими, чеськими і та угорськими арміями.

Метою даного дослідження є всебічне висвітлення подій завершального етапу «західного походу» монголів до Центральної Європи (див. додаток № 1). Виходячи з мети, завданнями дослідження є:

- визначити час та обставини формування експансіоністської ідеї в монгольському середовищі;
- проаналізувати інформацію про завойовницькі плани монголів, наявну в середньовічних європейських писемних джерелах;
- охарактеризувати зміст повідомлень східних авторів про завойовницькі плани чингізидів;
- визначити вплив курултаю 1235 р. на початок підготовки програми монгольських завоювань Центрально-Східної Європи;
- охарактеризувати суспільно-політичну ситуацію в Польщі напередодні монгольської інвазії;
- висвітлити перебіг бойових дій у польських землях у січні-березні 1241 р.;
- здійснити комплексний аналіз битви під Легніцею, як головної події монгольсько-польського військового протистояння;
- охарактеризувати заходи чеського короля Вацлава I, спрямовані на організацію відсічі монгольським завойовникам;
- визначити дату початку монгольського вторгнення в Угорщину та встановити хронологію бойових дій на території королівства;
- з'ясувати мотиви, що спонукали степовиків виступити в «кипчацький» похід;
- висвітлити перебіг бойових дій в угорських землях впродовж січня – квітня 1241 р.;
- реконструювати хід битви на р. Шайо, як ключової події монгольсько-угорського військового протистояння;
- визначити причини, що змусили монголів завершити воєнні дії на території Угорського королівства.

Історіографія проблеми. Наукове вивчення історичного минулого Золотої Орди розпочалося в першій половині XIX ст. Мова йде про монографію Й. фон Пургштала «Історія Золотої Орди в Кипчаку, монголи на Русі» (1840 р.). Проте історіографія досліджуваної теми в силу низки причин, впродовж тривало часу залишалася незначною. Це пояснюється тим, що, по-перше, золотоординський період залишив досить невелику джерельну базу, в першу чергу внутрішнього походження; по-друге, в реаліях переважання вивчення національних історій, історичне минуле Золотої Орди перебувало

лише в полі зору академічного інтересу. Піонерами в царині його дослідження були представники німецьких наукових шкіл [110, с. 8].

У 1934 р. побачила світ монографія Л. Зічі про татарську навалу в Угорщину (Татарська навала на Угорщину. Печ, 1934). Дослідник відзначив той факт, що татарське ярмо лежало на Угорщині не впродовж століть, а протягом лише одного року, і зробив з цього висновок, що татарська навала не мала і не могла мати в Угорщині жодних наслідків. Він взагалі навіть не намагався розшукати причину того, чому не повторився наступ татар, що утримувало татар від наступу на Угорщину. Він навіть не намагався шукати взаємозв'язок між зовнішньою політикою, яку проводив король Бела після татарської навали і тим, що татари не розпочали нового наступу на Угорщину. Навпаки, він абсолютно помилково, навіть ціною фальсифікації даних доводив, що Бела продовжував свою «загарбницьку» політику стосовно руських князівств. Саме цим він намагався довести, що татарська навала не була таким значним національним лихом [71, с. 3].

Й. Феледьхазі, 1941 р., спростовуючи твердження Зічі, наголошував, що татарська навала була національним лихом (доповідь «Критика історичних джерел про татарське нашестя» на засіданні II відділення Академії ім. св. Іштвана, 25 квітня 1941 р. Вац). На його думку «глибоко шкідливі наслідки» татарської навали були наступними: 1. «Знищення найцінніших угорських елементів призвело до значного послаблення раси». «Послаблювалася військова могутність країни» [71, с. 3].

Єдиною публікацією, вартою уваги є дослідження І. Пальфі, що побачило світ 1928 р. Дослідниця намагалася з'ясувати міжнародну роль татарського нашестя і на основі великої кількості даних висвітлити роль, яку монголи відігравали в Європі. Однак дослідниця не змогла дати відповідь на головне питання: що означало, власне кажу вторгнення в Угорщину, що було причиною того, що воно не повторилось, на фоні яких міжнародних політичних взаємозв'язків це відбулось? [71, с. 4]

У 1983 р. американський історик Т. Оллсен висунув тезу, що завоювання і підпорядкування куманів (кипчаків-половців) було головною метою монгольського походу у Східну Європу в 1236-1241 рр. [85, с. 352], яку схильні підтримувати багато сучасних науковців. Зокрема В. Злигостев зазначав наступне: «Говорячи про Великий західний похід, виділяючи в ньому нашестя на Русь і акцентуючи на військових діях,

здійснених монголами в Польщі, Угорщині та інших країнах, більшість дослідників не приділяє належної уваги подіям, що відбулись у 1238-1240 рр. в Поволжі, на Північному Кавказі і у власне в половецьких степах... Адже це були саме ті землі, на які претендували завойовники, і н з метою обкладення їх даниною, як, до прикладу, Русі, а для трансформації цих територій в адміністративно-військову і господарську частину у складі всієї імперії і знаходилась у підпорядкуванні нащадків Джучі» [64, с. 277-278]. З ним погоджуються І. Зімоні і Н. Кузембаєв: «...Субедей-баатур, виступивши проти Мекета та інших місць, переправився через річки Адил і Джаяк, багаті водою, і досяг Баджигіта, Орусута, Асута, Сесута, Маджара, Кешиміра, Сергесута, Букара (Болара) і народи Келера. Завоювання кипчаків вказане серед основних стратегічних цілей кампанії» [63]; «У монгольському джерелі «Сокровенне сказання монголів» похід Бату називається не інакше як «Кипчацький похід». У «Юань Ши» похід Бату також отримав назву «Кипчакської кампанії». Це дало підставу Т. Оллсену дійти висновку, що підкорення кипчаків, а не завоювання Русі було метою західної кампанії, що почалася 1236 року. Це вказує на важливість кипчаків у політичних планах Монгольської імперії. Подальші історичні події покажуть, що переслідування та завоювання кипчаків тривало на Північному Кавказі, в Угорщині та Болгарії» [63, с. 10].

В основі їх висновку лежить єдина згадка «Кипчакського походу» в «Таємній історії монголів». І якщо виходити із змісту цього джерела, його укладачі набагато більше уваги приділяли описам монгольських завоювань у Китаї та Хорезмі («сартанські міста»), ніж «проблемі» завоювання кипчаків. І це також не залишено без уваги колегами-істориками.

Зокрема, Д. Сінор вважає, що у стратегічному плані монголів генеральною метою завоювання були Булгар, Русь та Угорщина: «Як показує ретельна підготовка кампанії проти Булгара – річного затишшя до остаточного нападу – для монголів набагато більше було поставлено на карту, аніж просто завоювання цього важливого торгового центру. Оперативний план – і, без жодного сумніву, такий план справді існував – передбачав завоювання руських князівств, Польщі та Угорщини, фактично всієї Східної та частини Центральної Європи: гігантської операції, яка тривала кілька років. Використовуючи сучасну термінологію, завоювання Булгара було першим епізодом у монгольському бліцкризі, серії руйнівних, майже нездоланих атак проти низки руських міст». Похід

Мунке проти кипчаків (частина яких уже добровільно почала підкорятися монголам) носив превентивний характер, щоб забезпечити безпеку флангу та тилу армії, що вела наступ на Булгар [100, с. 373].

Ряд істориків, наприклад В. П. Шушарін [113], вважають, що військова кампанія Бату-хана в Східну та Центральну Європу була лише своєрідною розвідкою, пов'язаною з загальною бойовою стратегією. Монголи підпорядковували собі завойовані країни не відразу, одним нападом. За першим великим набігом дуже часто йшла довга перерва. За цей час монголи зміцнювали своє панування у тилу, і тільки після цього здійснювався другий, вирішальний напад, в ході якого вони поширювали своє панування на усю країну. Англійський історик Дж. Саундерс наводить три причини відходу військ Бату хана з Європи. По-перше, з кожним днем монголи віддалялися від свого тилу, внаслідок чого постачання та комунікації були сильно порушені. По-друге, Гуюк і Бурі вступили у відкритий конфлікт з Бату-ханом і, відмовившись воювати під його керівництвом, повернулися до Монголії. По-третє, зі смертю Угедея Гуюк ставав спадкоємцем престолу і обрання його великим ханом могло обернутися для Бату-хана серйозними ускладненнями, тому що в цьому випадку він мав би справу з усією монгольською імперією [98, с. 99].

У статті українського історика О. Головка здійснено спробу висвітлити передісторію і хід воєнних дій монгольських туменів на території Південної і Південно-Західної Русі та Південної Польщі [56]. Дослідник з'ясував місце цих подій в загальній історії Західного походу монгольських військ кінця 30-х – початку 40-х рр. XIII ст. Вчений також займається вивченням політики угорського королівського двору стосовно о країн і народів Східної Європи. Зокрема він дослідив вплив вторгнення монгольських туменів до європейських країн на трансформацію взаємин Угорського Королівства та Галицько-Волинського князівства у середині 40-х рр. XIII ст. [55]

Співробітник Ужгородського університету І. Ліхтей єдиний з сучасних українських істориків, хто досліджує питання монгольського вторгнення в Чехію. У статті, присвяченій організації відсічі монгольській загрозі чеським монархом Вацлавом I, історик стверджує, що попри намагання помститись татарам за загибель Генріха Побожного у битві під Легніцею, йому б не вдалося цього зробити, зважаючи на високу

мобільність татар, які уникали відкритої битви з чеським військом, яке нагодилось на бойовище під Легніцею після розгрому польського війська. Вчений констатує, що королю не вдалося вберегти Моравію від розорення степовиками, однак вглиб країни ординцям не вдалося просунутись, натомість вони без перешкод дістались Угорщини, де з'єднались з головним контингентом під командуванням хана Батия [72].

Відомий львівський історик Л. Войтович досліджуючи місце Німецького ордену в контексті зовнішньої політики Галицько-Волинського князівства, торкнувся питання про участь хрестоносців у Легніцькій битві. Вчений наводить детальну інформацію про кількість і відповідну приналежність до рицарських корпорацій учасників цього загону [51, с. 10]. Однак з ним не погоджується Я. Пилипчук. Свою позицію дослідник мотивує тим, в орденських джерелах, як і в польських анналах немає свідчень про зіткнення з номадами. Повідомлення ж Дітмара Любекського про монгольське вторгнення дуже плутані [92, с. 21].

У своїй дисертації, присвяченій військово-політичним стосункам Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством М. Волощук, зупиняється на окремих аспектах дослідження монгольського нашествия до Угорського королівства. Зокрема науковець припускає, що деякі жителі руських земель, рятуючись від ординців, втекли до Угорщини і там ставши на службу Бели IV, займались охороною володінь корони [53, с. 126] долучившись до війська, яке очолював палатин Діаніш [53, с. 127]. згадуючи про битву на р. Шайо, історик припускає, що всупереч васальним зобов'язанням загін Лева Даниловича, не брав участі в битві [53, с. 128].

Чи не єдиним комплексним монографічним дослідженням в сучасній українській історичній науці є праця Б. Черкаса, присвячена політичному та соціально-економічному розвитку західних володінь улусу Джучі (XIII-XIV ст.). Один з параграфів першого розділу присвячений монгольському завоюванню країн Центрально-Східної Європи, в якому вчений приділяє увагу питанню етнічного складу монгольських туменів, що брали участь у завоюванні Польщі та Угорщини [110, с. 75], визначає причини цього вторгнення, описує бойові дії 1241-1242 рр. [110, с. 79-83], а також здійснює спробу пояснити причину того, чому після розорення Угорщини, монголи повернули назад [110, с. 84-88]. Разом з тим, відзначимо, що дослідник упустив з поля зору бойові дії на території Чехії, обмежившись буквально двома реченнями [110, с. 83].

Р. Хаутала [106] у своїй публікації розглядає походження первинних відомостей про Західний похід монголів, які поширилися в Угорському королівстві напередодні монгольського вторгнення до Східної Європи. На початку цієї статті автор приділяє певну увагу тим відомостям про монгольську експансію, що проникли до Угорського королівства за допомогою куманів південної Молдавії. Після чого автор переходить до аналізу перших свідчень про початок Західного походу монголів, які були доставлені до Угорського королівства католицькими проповідниками в результаті їх наполегливих спроб відшукати історичну прабатьківщину західних угорців.

В іншій статті [105] дослідник розглядає низку військових конфліктів Улусу Джучі з Угорщиною та Польщею, що послідували за першим вторгненням татар у ці землі у 1241 році. Здебільшого аналіз автора ґрунтується на відомостях синхронних латинських джерел, зіставлених з інформацією, що міститься в російських літописах та мамлюцьких хроніках. Крім угорських, польських та німецьких хронік, автор вдається до розгляду змісту папських послань до Східної Європи, які надають як найбільш достовірну інформацію про військові конфлікти, так і відомості про заходи папської курії щодо вдосконалення оборони східних кордонів Латинського світу від набігів татар.

У своїй статті С. Жарко [62] з'ясовує причини вторгнення монголів до країн Центральної Європи у 1241-1242 рр., аналізує політичну ситуацію у Західній та Центральній Європі напередодні нападу, визначає мету походу, причини його припинення та повернення у степу. Автор причини монгольського нападу на Польщу та Угорщину, розглядає основні битви у цих країнах, причини поразки військ Польщі та Угорщини. На основі аналізу джерел подає картину на військові дії. Проводиться аналіз причини відходу монгольського війська із країн Центральної Європи.

У своїй статті С. Циб та В. Чичинов [109] аналізують зміст повідомлень, пов'язаних з монгольською навалою на територію галицько-угорського пограниччя і намагаються встановити точну дату перетину монголами русько-угорського кордону. Автори дійшли таких висновків. По-перше, як руські літописи, так і перський літопис Рашид ад-Діна не містять будь-яких повідомлень, які б могли допомогти у встановленні хронології події перетину монголами русько-угорського пограниччя. По-друге, для встановлення точної дати вторгнення монголів до Угорщини як основне джерело можна використовувати «Жалісливу пісню про розорення Угорського королівства татарами»

магістра Рогерія, який був очевидцем монгольського нашествия в Угорщину, а також перебував у монгольському полоні. По-третє, вихідним орієнтиром у встановленні датування подій, пов'язаних із монгольською експансією, було визначення періоду Великого походу в 1241 р., завдяки якому вдалося перевірити вірність датування подій, пов'язаних із руйнуванням Угорського королівства. По-четверте, автори змогли датувати початок наступу монголів на угорський кордон, який раніше не застосовувався в історичній науці, тому що використовувалась дата битви на Верецькому перевалі.

Ф. Веселов [50] розглядає комплекс військових операцій монгольської армії хана Батия 1238-1241 рр. у західній частині Половецького степу та Прикарпаття, що призвели до відступу та міграції значної частини половців до Криму та Угорщини. На основі аналізу ряду східних та латинських джерел зроблено висновок про те, що зустріч угорським королем Белою IV орди половецького хана Котяна та його хрещення відбулася на території Куманського єпископату.

Питанню аналізу політичних взаємин Галицько-Волинського князівства та Угорського королівства напередодні та безпосередньо під час вторгнення монголів у Галицько-Волинське князівство, а потім і на територію Угорщини присвячена стаття Є. Саковича [97]. У статті виявлено причини зміни зовнішньої політики Галицько-Волинської Русі стосовно Угорського королівства другої половини 1230-х – початку 1240-х рр., проаналізовано роль Римської курії у генезі відносин двох держав. Як переконаний вчений, найбільша активізація політичних відносин Данила Романовича та Бели IV припала якраз на час вторгнення монголів до Угорщини, оскільки король був зацікавлений підтримкою, з одного боку, галицько-волинського князя, а з іншого – Римської курії [97, с. 53].

Джерельна база дослідження. Корпус монгольських джерел дуже різномірний за обсягом та якістю їх свідчень. Крім того, більшість монгольських історичних текстів цього періоду дійшли до нас у іномонгольських викладах та перекладах – насамперед перських та китайських. Власне монгольським текстом XIII ст., що зберігся до наших днів, де є відомості про військову активність монголів у Східній та Центральній Європі, є лише «Таємна історія монголів» (або «Сокровене сказання») [14], створена у 1240 р. Твір особливо цінний тим, що зберіг у своєму складі той набір знань монголів про Східну Європу періоду, «Великого західного походу» монгольської армії під керівництвом Бату

та інших чингізидів в 1235-1242 рр. Загалом свідчення «Сокровенного сказання» про Східну Європу поділяються на етногеографічні (списки народів та країн Східної Європи, які підлягають завоюванню, а також цілу низку географічних назв Східної Європи) та військово-політичні, пов'язані з подіями рейду корпусу Субедея/Чжебе та походу Бату. Крім того, «Сокровенне сказання» містить оригінальну монгольську назву походу Бату та інших чингізидів до Східної Європу як «Кипчацький похід», що вказує на кипчаків як на основну мету та основного супротивника монголів у цьому поході. Ще одним **важливим моментом в комплексі свідчень «Сокровенного сказання» є особливе виділення особливої поваги для монголів у підкоренні народів «орусут» (тобто русичів) і кипчаків – це видно з того, що ці два народи виокремлені в тексті наказу каана Угедея, направленою Бату.**

«Юань ши» – це китайська офіційна хроніка, складена в 1369-1370 рр. за наказом першого імператора нової династії Мін. У такому великому зводі («Юань ши» складається з 210 «томів»-цзюанів) різноманітних відомостей про Монгольську імперію та її Центральний улус збереглося чимало згадок про Східну Європу та народи, що її населяли. Однак вони безсистемно та хаотично розкидані у різних розділах цієї династичної історії, згадки про них носять випадковий характер. Викликано це було особливостями упорядкування «Юань ши»: вона складалася в основному з офіційних зводів законів та розпоряджень юаньської влади (на їх основі склалися розділи таблиць «Бяо» та трактатів «Чжи»); шилу, тобто поденних записів придворних історіографів (з урахуванням шилу склалися «Беньцзи», тобто аннали царювань) і збірок так званих «зразкових творів», до яких включалися надгробні тексти написів на могилах та лечжуань знаменитих діячів епохи (упорядники «Юань ши» користувалися такими юаньськими зібраннями «зразкових творів» та лечжуань, як «Гочао веньлей» та «Хоу-фей гун-чень лечжуань»). Очевидно, що у цих творах тема Східної Європи була периферійною. Вона з'являлася лише тоді, коли опис діяльності чи походження персонажа цих творів (шилу чи лечжуань) були якимось чином пов'язані зі Східною Європою та її народами. Джерелами інформації для них служили, як правило, офіційні послужні списки та сімейні архіви, що оброблялися професійними літераторами авторами надгробних написів на могилах та лечжуань. Упорядники цих творів користувалися зазначеними першоджерелами XIII ст.

Саме тому найбільша кількість достовірних відомостей про Східну Європу збереглася в розділі «Лечжуань» «Юань ши». Ці відомості можна розділити на 2 великі групи: життєписи вихідців зі Східної Європи (кипчаків, аланів) та життєписи людей, які брали участь у походах до Європи. З першої групи джерел можна отримати інформацію про обставини переходу на бік монголів частини аланської знаті та її включення до складу пануючого прошарку Монгольської імперії, а також дані хронологічного, генеалогічного та географічного порядку. Більш цікавою є інформація, вміщена в життєписах другої групи. Серед них особливо виділяються два життєписи Субедея та Життєпис Ісмаїла (Хесімайлі в китайській транскрипції). У них наводяться важливі подробиці рейду корпусу Субедея та Чжебе через землі кипчаків та аланів, битви на Калці та повернення через Поволжя до казахських степів. У першому життєписі Субедея є цікаві подробиці його участі у поході Бату на Русь та Східну Європу, які, зокрема, добре співвідносяться з повідомленням «Іпатіївського літопису», що виділяв Субедея як рівного іншим чингізидам, хоч і «не з їхнього роду» [11]. Щоправда, треба визнати, що датування походу Бату в цьому життєписі дуже неточне – очевидно, що автор лечжуань Субедея мав на руках дуже дефектні документи із сімейного архіву. У ньому також є докладний опис битви з угорцями на р. Шайо, яке добре вкладається в контекст повідомлень угорських джерел, але при цьому дає погляд на ці події з монгольської сторони [108, с. 144].

Свідчення «Юань ши» про «Кипчацький похід» Бату та інших чингізидів опосередковано підтверджуються і чисто китайським джерелом – «Хей-да шилюе» [41] («Короткі повідомлення про чорних татар») Пен Да-я і Сюй Тіна, який датується 1237 р. Текст його було складено із записів посольських щоденників сунських дипломатів Пен Да-я (побував у монголів в 1233 р.) і Сюй Тіна (побував у монголів в 1236 р.). Причому записи Пен Да-я, що склали основу твору, були доповнені коментарями Сюй Тіна (саме він склав усю цю компіляцію) з його власних записок. Це джерело, сучасне «Кипчацькому походу» Бату, має першорядне значення і високу достовірність інформації, отриманої безпосередньо у Каракорумі. Пен Да-я повідомляє, що ще до смерті Чингісхана (тобто до 1227 р.) кипчаки спочатку підкорилися монголам, але потім збунтувалися і втекли (за контекстом «Хей-да шилюе» можна зрозуміти, що втекли на захід), і тому війна з ними вважалася у монголів неминучою та необхідною. Пен Да-я відзначає також значний опір, який кипчаки були в змозі чинити монголам, і підсумовує

(1233 р.), що кипчаки – це «якраз ті, з ким татари неодмінно будуть вести боротьбу» [41, с. 53]. Навесні 1236 р. Сюй Тін особисто вів спостереження за напрямом з Каракоруму на захід великих підкріплень, можливо, саме для військ, які перебували у «Кипчацькому поході» [108, с. 146].

Важливим латиномовним джерелом для вивчення монгольської навали в Європу є «Жаліслива пісня про розорення Угорського королівства татарами» [31], написана магістром Рогерієм. Відомості автора становлять особливу цінність, оскільки Рогерій був очевидцем монгольського вторгнення до Угорського королівства і був деякий час у полоні у монголів, з якого йому вдалося втекти. Його праця є відображенням тієї атмосфери, яка панувала у Східній Європі напередодні вторгнення війська Батия. Твір містить детальний опис навали, подробиці про етнічний та командний склад монгольських військ.

У тексті Рогерія описи жорстокості монголів під час завоювання Угорщини в 1241: «Татари їх відважні перемогли, заволоділи церковними скарбами, а каноніків та інших осіб, а також знатних жінок і дівчат, яких не хотіли вбивати мечем, спалили у вогні» [31, с. 32], «...серед тих, хто залишився у війську і втік головною дорогою до Пешта, було зроблено таке спустошення і стільки багато тисяч людей були вбиті, що тривалий час кількість вбитих людей залишалася невідомою...» [31, с. 40]. Важливо звернути увагу на те, що «Жаліслива пісня...» Рогерія аж до XV ст. не здійснила помітного впливу на формування образу «татар» в суспільній свідомості європейців, як твори його попередників, оскільки декілька століть залишалася для більшості середньовічних авторів невідомою. Виходячи з цього, слід зазначити, що образ монгольських завойовників у 30-40-ті рр. XIII ст. формувався переважно не очевидцями нашестя, а сучасниками, чия праця ґрунтувалися на чутках та біблійних переказах, які зіставлялися ними з подіями, що відбуваються у світі [112, с. 43].

Важливо також звернути увагу на історичний твір Фоми Сплітського, «Історія єпископів Салони і Спліта» який, можливо, був єдиним автором, знайомим із вищезгаданим твором Рогерія. Крім того, твір Фоми є єдиною регіональною хронікою того часу, яка описує вторгнення монголів у контексті інших подій тієї епохи.

Архидиякон Фома використовував релігійні тлумачення у ході своєї розповіді про татарів в Угорщині та Хорватії: як він оповідає, після битви біля річки Шайо, на північний схід від сучасного Будапешта, 11 квітня 1241 р. в торговому поселенні Пешт на

східному березі Дунаю зібралось багато біженців. Всупереч пораді молодшого короля Коломана, сина короля Бели IV, вони не переправились на інший бік Дунаю, а спробували нашвидкуруч укріпити поселення: «Вони вважали, що можуть протистояти небесному мечу» [36, с. 111]. Далі автор розповідає про взяття поселення: «Воістину вся ця зараза затопила Пешт. Саме там меч Божої відплати найбільше обагрився кров'ю християн» [36, с. 112]. Тут татари постають як знаряддя Божого промислу.

У творі нашого хроніста зі Спліту неодноразово використовується порівняння з сараною. Татари з'являються у великій кількості, знищують все навколо і зникають так само швидко, як і прийшли. У той же час це порівняння викликає асоціацію з мовою Старого Завіту і спогадом про нашествя сарани напасть в Єгипті (Вихід 10: 12-19) і представляє цим вторгнення татар як кару Богу.

У порівнянні з викладом подій у давньоруських літописах оповідання Фоми відрізняється меншим вживанням тлумачень релігійного характеру; натомість він використовує реалістичну, багату порівняннями манеру викладу. Угорці падають у бою, «як жолуді з дуба» або «як осінні листя». При взятті Пешта стояв такий шум від різанини, «ніби безліч сокир валила на землю потужні дубові ліси [36, с. 108, 109, 112, 118].

Незважаючи на навмисну суб'єктивність, твір архідиякона Фоми є, як вже було відзначено вище, головним джерелом з військових походів монголів 1241-1242 р. Зокрема у розділі «Про властивості татар», він прагне писати про них якомога об'єктивніше.

Чутки про дикість, жорстокість і багаточисельність монголів просто вражали уяву тодішнього західноєвропейського обивателя. У «Великій хроніці», написаній сучасником подій, англійським хроністом Матвієм (Метью) Паризьким, в якій розповідається про похід монголо-татар у Європу, міститься промовиста мініатюра, що показує, як степові воїни розчленовують, підсмажують на рожні та їдять взятих у полон ворогів (див. додаток № 2). Також у «Великій хроніці» Матвія Паризького міститься дуже цікаве свідчення, датоване близько 1239 р., від якогось угорського єпископа про монголо-татар, що вторглися на Русь. Анонімний угорський єпископ асоціював завойовників з варварськими біблійними народами Гог і Магог, що вирвалися з багатвікового ув'язнення і несуть до Європи війну і спустошення: «...Вони їдять жаб, собак, змії і все, без різниці. Я запитав, як вони вийшли з-за гір, за якими вони були. Вони сказали, що

їхнє військо розтягується на двадцять днів шляху завдовжки та завширшки; дванадцять тисяч людей постійно наглядають, верхи на конях, за військом. Коні у них добрі, але дурні. Вони йдуть за ними у великій кількості без вершника; так, що коли один з них їде верхи, за ним слідує 20 або 30 коней. Їхні кольчуги виготовлені зі шкіри, і вони міцніші за вироби, виготовлені із заліза; як і те, чим вони покривають коней. Пішими вони нічого не здатні робити, оскільки гомілки у них короткі, а тулуб довгий. Вони стріляють з лука краще, ніж угорці та кумани, і у них більш потужні жили. Яким би чином вони не нападали на землю, вбивають усіх мешканців цієї землі, за винятком маленьких дітей...» [38, с. 404].

Подібний опис монголо-татарських воїнів представлений у хроніці Альберіка де Труафонтен, який свідчить про їхнє вторгнення до Угорщини: «Їх зовнішній вигляд, за свідченням тих, хто їх бачив на власні очі, є наступним: голова у них пухка і шия коротка; груди – сильно опуклі; руки – дуже товсті; ноги – маленькі та товсті. Їхня сила дивовижна. Вони не знають співчуття і нікого не бояться, у їх немає віри, і вони нікому не поклоняються, окрім свого царя, який зветься царем царів і володарем володарів» [39, с. 409]. Як бачимо, в XIII ст. монголо-татар європейці ототожнювали з біблійними народами Гог і Магог, пришествя яких повинно було означати початок кінця світу.

Загальноєвропейська тривога поширювалася і на територію Французького королівства. Молодий Людовік IX, канонізований згодом як святий, отримував одна за одною загрозливі звістки про наближення грізних завойовників до країн Західної Європи. Свідченням великої стривоженості у Франції є лист магістра Ордену тамплієрів у цій країні Понса д'Альбона до Людовіка IX, в якому лідер французьких тамплієрів закликає короля підготуватися до відбиття навали монголо-татар. Понс д'Альбон сповіщає монарха про загибель польського князя Генріха у битві біля м. Легниця і велике руйнування цієї країни: «Вони спустошили землю князя Генріха II Сілезького та вбили його разом з безліччю баронів та шістьма нашими братами, а також трьома шевальє, двома сержантами та п'ятьма сотнями наших людей; і лише троє з наших братів, яких ми знаємо добре, змогли уникнути цієї долі. Вони зруйнували дві найкращі наші вежі та три міста, які ми мали в Польщі, а також було зруйновано все, що ми мали у Богемії та Моравії...» [цит. за: 81, с. 194].

Нестримне просування монголо-татарського війська у Центральній Європі шокувало французьких сучасників. Про це свідчить текст приписки «Про татарське вторгнення» в одній з французьких хронік того часу, де під 1241 роком повідомляється про руйнування та спустошення після нашестя на Польщу земель Угорського королівства. Невідомий хроніст при цьому сумно зазначає: «Земля, яка називається Семиграддя, повністю спустошена та зруйнована Далі автор свідчить про просування східних завойовників через землі Моравії та Угорщини до укріплених німецьких міст на угорській території та марні спроби місцевих жителів зупинити це вторгнення. Особливо хроніст зазначає сумну долю Польщі: «Наскільки знелюдненою перебуває вся провінція Польщі. Її мешканці перебиті мечем, міста зруйновані, священники блукають, діви її вбиті, а сама земля пригнічена гіркою» [цит. за: 73, с. 33]. Тут же хроніст згадує чутки, можливо безпідставні, про віроломство «одного з королів або найголовніших людей» Угорщини, маючи на увазі половецького хана Котяна, який, як відомо, був убитий у Пешті напередодні монголо-татарського вторгнення угорською знаттю, яка побоювалася, що він може перекинутися до Батія [73, с. 33].

Незначний обсяг інформації про похід монголів до країн Центральної Європи наявний у давньоруських літописах. Зокрема в «Лаврентіївському літописі» ми знаходимо коротке повідомлення під 1241 р. [24, стб. 470].

Іпатіївський літопис навіть повідомляє про те, що Дмитро, тисяцький Києва, призначений князем Данилом Романовичем Галицьким, порадив Батию після взяття міста та потрапляння в полон до монголів якнайшвидше вирушити до Угорщини, перш ніж вона найкраще озброїться, «бо він бачив руську землю занапашеною нечестивим. Батий же послухався поради Дмитра і вирушив до Угорщини» [25, стб. 786]. У цій формі звістка про раду Дмитра однозначно не є достовірною; викликає подив, з якою байдужістю літописець розповідає про цілеспрямоване відхилення нещастя до Угорщини.

З великою долею вірогідності можна говорити про те, що вже до 40-х рр. XIII ст., на момент завоювання монголами руських князівств та вторгнення на територію Угорського королівства та Польщі, практично у всіх великих європейських державах були обізнані про загрозу небезпеки зі сходу. Про це свідчить аналіз цілого комплексу німецьких,

англійських та шотландських письмових джерел [32]. Про монгольську навалу на Східну Європу у листах повідомляв і угорський король Бела IV [19].

РОЗДІЛ 1. ПРИЧИНИ І ЦІЛІ «ЗАХІДНОГО ПОХОДУ» МОНГОЛІВ ДО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Вивчення історії завойовницького походу монголів до Центральної Європи традиційно зводиться до реконструкції бойових дій – з’ясування стратегічних планів та військової тактики, чисельності та маршрутів пересування військ, ходу та результатів найважливіших битв. Тим часом у будь-якої війни є, так би мовити, зворотна сторона, що залишається ніби в тіні яскравих подій, що розгортаються безпосередньо на театрі бойових дій, проте багато в чому зумовлює їх перебіг. Мова йде про дипломатичну підготовку війни, якій монголи, як відомо, завжди приділяли особливу увагу. Укладені ними політичні союзи та домовленості визначали співвідношення сил та значною мірою впливали на результат воєнних кампаній [78, с. 114]. Подібна діяльність найчастіше залишалася таємницею для більшості сучасників, і тому результати її видно, головним чином, за непрямими ознаками, що вимагають спеціального аналізу.

Плани завоювання Європи склалися в монгольських ханів ще до походу Батия. У 1207 р. Чингіс-хан передав своєму синові Джучі в уділ землі в басейні річки Іртиш і далі на захід, «куди ступить нога монгольського коня», намітивши таким чином план завойовницьких походів до Європи [68, с. 74]. За життя Чигіс-хана цим планам не судилося збутися, оскільки основні сили монгольських військ були зайняті війнами в Китаї, Центральній та Середній Азії. У 20-х рр. XIII ст. монголами були проведені підготовчі військові операції до майбутньої навали, серед яких виділявся похід полководців Чингіс-хана Джебе і Субедея в Закавказзі та Східній Європі 1222-1224 рр. Під час цього рейду монголи зібрали відомості про всіх своїх майбутніх противників на території Східної Європи і вперше вступили у зіткнення з силами руських князівств [68, с. 74].

Ретельний аналіз відомостей про монголів, що збереглися у широкому спектрі середньовічних джерел, написаних на різних мовах, дозволив вченим встановити як достовірний факт, що датою виникнення «монгольського імперіалізму» слід вважати 1235 р., коли на великих зборах (хурултай) монгольської знаті під верховенством хагана Угедея (1229-1241 рр.) було ухвалено рішення про підкорення всієї землі. Однак не менш добре відомо, що монгольська військова машина почала рухатися за три десятиліття до

цього – 1205 р., з першим походом у зовнішній для кочівників світ – на тангутську державу Сі Ся (1032-1227). Ще за життя Чингісхана (1162-1227) були пройдені вогнем і мечем величезні території від Північного Китаю до Криму, хоча спочатку не всі ці землі залишилися під міцною монгольською владою. Симптоматично, що кочівники не пішли військовим маршем на південь Китаю або тим більше до берегів Північного Льодовитого океану. Натомість вони вирушили протореними задовго до них хунну та тюрками степовим дорогам на захід за тисячі кілометрів від своєї батьківщини – туди, де на маршрутах стародавнього Шовкового шляху на них чекала багата здобич, а звичне природне середовище полегшувало просування. У ті ж роки католицька Європа активізувала прозелітичну діяльність на східному напрямі, охоплюючи язичницькі народи Балтики і націлюючись на православну Русь, і навіть змогла організувати П'ятий хрестовий похід (1217-1221 рр.), через що конфлікт двох цивілізацій ставав неминучим [59, с. 125].

Перші достовірні свідчення про монголів приніс угорський домініканець брат Юліан за підсумками своїх подорожей у 1234–1235 та 1237 рр. [3, с. 88]; у 1237–1238 рр. вже фіксуються монгольські ультиматуми європейським правителям, а на початку 1241 р. монгольська кіннота вторглася в Польщу та Угорщину, після чого інформація про монголів наростає лавиноподібно і знаходить відображення у великій кількості різних джерел: офіційній та приватній кореспонденції, історичних творах, папських буллах, королівських хартіях, звітах дипломатичних та релігійних місій, наукових трактатах.

Безпосереднім і мабуть найточнішим джерелом відомостей про цілі монголів були офіційні послання їхніх правителів монархам Європи та Папі Римському. Монгольські хагани вимагали беззастережного підпорядкування та підкріплювали свою вимогу посиланнями на волю Вічного Неба, що дало всю землю монголам у володіння. Залежно від адресата степове поняття про верховну сутність наділялося в різні форми, характерні для народів, що чекали нападу; у випадку європейців це був, звісно, Господь Бог (Deus). В обмін на негайну покірність монголи обіцяли подарувати народам мир та добробут. Здавалося б, ця інформація повинна бути достатньою для вагомих висновків. Проте вважати на цій підставі питання вирішеним передчасно. Як мінімум, глобальна мета підпорядкування «всього всесвіту» включала цілий спектр конкретних завдань, частина яких до того ж існувала лише в уяві самих європейців, але була зафіксована в їхніх

творах. Крім того, уявлення про межі ойкумени зовсім не мали співпадати у центральноазіатських кочів та європейських схоластів [59, с. 125].

Інформація про задуми завойовників надзвичайно різноманітна. Вона виходила і від них самих та від інших народів, що опинилися на їхньому шляху, відповідно до чого в джерелах можна знайти як посилання на слова самих монголів щодо їх цілей, так і більшою чи меншою мірою обґрунтовані думки різних осіб про плани монголів. Навіть при побіжному погляді на ці свідчення стає очевидною відмінність в масштабах: коли європейці посилюються на монголів, йдеться про підкорення всього світу, а коли вони викладають власні міркування про плани кочівників, мета найчастіше звужується до меж Європи, та й то, ймовірно, не всієї. Крім того, зустрічаються висловлювання, чітко прив'язані до подій 1241-1242 рр., і є інформація про передісторію монгольського вторгнення на Захід.

Враховуючи напружену обстановку в Європі, багато в чому пов'язану з конфронтацією Риму і Фрідріха II, одним із наслідків чого з'явилися наполегливі чутки про таємні переговори останнього з монголами [77, с. 78], слід враховувати, хто висловлював думки про цілі монголів, і які цілі при цьому переслідував сам оповідач. Фрідріх II міг використати (і, дійсно, використав) ситуацію для звинувачення Папи римського у бездіяльності та небажанні прийти на виручку християнським братам в Угорщині, та цим залучати прихильників до антипапської коаліції. Бела IV, швидше всього, прагнув залякати монгольським вторгненням Папу римського та європейських монархів, щоб отримати від них військову допомогу. Менш помітні політичні постаті ділилися побоюваннями, попереджали про прийдешні загрозливі негаразди, намагалися знайти пояснення, у тому числі теологічне, появі нового ворога [59, с. 127].

Європейські джерела рідко повідомляють про час, коли думка про завоювання всього світу нібито опанувала монголами. Тим не менш, з них можна отримати відомості, щонайменше, про три такі моменти: 1) після виходу монголів з-поміж якихось гір, 2) після їх перемоги над Ван-ханом (Он-ханом, Тоорілом), який нібито царював в Індії, 3) після їх гучних перемог у Хорасані (1222 р.).

1). Ідея про якесь вкрай обмежене становище, в якому колись давно перебували монголи, набувала у західних та східних джерелах різних форм: від підпорядкування іншим народам до перебування у просторі, замкнутому горами. Так, одна з історій

сходження Чингіс-хана до вершин влади, не називаючи Ван-хана чи царя Давида, повідомляє про тривале підпорядкуванні монголів сусіднім народам, поки, нарешті, простий коваль Чингіс не згуртував навколо себе людей і не скинув це ярмо. За словами домініканського місіонера та мандрівника Ріккольдо да Монтекроче (бл. 1243-1320 рр.), монголи були блоковані серед гір і з великими зусиллями вибралися на простір, де їх негайно осяяло бажання світового панування: «Вийшовши ж з-поміж гір, тартари відразу ж стали радитися про те, як вони могли б підкорити собі весь світ. І сказав великий хан на ім'я Чингіс-хан: «Вам не вистачає лише двох речей, а саме, покори правителю та згоди між собою» [104, с. 153]. У цій історії можна бачити монгольську легенду про вихід предків монголів з тісняви гір Ергуне-Кун, докладно викладену державним діячем та істориком при дворі ільханів Рашид ад-Діном (1247-1318) [29, с. 153-155], але європейцям це повідомлення нагадувало про «нечистих народів», які були заблоковані Олександром Македонським за Залізною брамою і вирвалися звідти напередодні кінця світу.

2). Другий момент може бути інтерпретований як завершення об'єднання кочівників під владою Темучжина, незабаром після цього на курултайі 1206 р. проголошений Чингіс-ханом. Коли Темучжин очолив значну кількість кочових родів і племен, у нього залишався серйозний супротивник – його власний названий батько Ван-хан, який мав у степах великий вплив. Спочатку Ван-хан підтримував Темучжина, але потім, піддавшись на цілком обґрунтовані вмовляння свого рідного сина Сангума, вирішив згубити його. Ліквідація Ван-хана восени 1203 р. дозволила Темучжину вже наступного року порівняно легко розбити останніх ворогів біля нинішньої Монголії – найманів. Історія ворожнечі Ван-хана і Темучжина здобула в Європі велику популярність, хоча передавалася в сильно спотвореному вигляді. Найбільш повну версію виклав знаменитий венеціанський мандрівник Марко Поло (1254–1324), який підсумував, що здобувши над Ван-ханом перемогу, «з того дня пішов Чингіс-хан підкорювати світ» [13, с. 235]. Можна думати, що для багатьох освічених європейців, які розмірковували про причини монгольської навали, взаємини цих лідерів кочового світу представлялися ключовою подією у всій подальшій історії монголів, які привели їх під стіни європейських міст. Є вагомими підстави вважати, що особистість Ван-хана привернула підвищену увагу завдяки злиттю образів реального керейтського хана і легендарного

царя-священника Іоанна, якого очікували хрестоносці, чому, очевидно, посприяло співзвучність їхніх імен [59, с. 128].

Історія непростих взаємин Темучжина і Ван-хана була відома також мусульманським істориком. Так, арабський історик і географ Такі ад-Дін Ахмад ібн Алі Макрізі (1364-1442) повідомляє: «Коли Чингізхан, засновник могутності татар у країнах сходу, переміг государя Ванхана і отримав верховну владу, він встановив деякі основні правила і деякі покарання і все виклав письмово у книзі, якій він дав назву Яси ... » [96, с. 10]. Таким чином, і тут на шляху Чингіса до влади виявляється його названий батько.

Іноді місце Ван-хана займав «цар Давид», міфічний володар Індії, під якою тоді розуміли Азію. Як правило, Чингіс-хан зображувався васалом і навіть мало не холопом Ван-хана або Давида, який зрештою повстав проти свого пана, успішне повалення якого нібито додало йому впевненості у своїх силах і дозволило ставити перед собою нові, ще грандіозніші цілі, аж до завоювання всього світу. За словами домініканського енциклопедиста Вінсента з Бове (1190–1264 рр.), «після того, як цар Давид, як уже сказано вище, разом з усіма його [наближеними] був убитий тартарами, Чингіс-хан та інші тартари, триумфуючи надміру від своїх злодіянь, збудилися таким надмірним безумством, що, підбурювані в душі дияволом, вирішили поступово підкорити своїй владі, як і землю свого пана, весь світ. Таким чином, натхненні досягненням перемоги над Індією, Давидом та його народом, бо на те була воля Бога, вони помножили свої гріхи» [цит. за: 115, с. 46].

Першою державою, яка опинилася у монголів на шляху після перемог у Східній Азії був Хорезм. Вінсет з Бове продовжує: «Отже, після перемоги над індійцями, про що було сказано вище, гордо піднявши голову і маючи на меті підкорити собі весь світ, вони направили перших послів до хорезмійців, оскільки ті були їхніми сусідами, гордо примушуючи їх підкорятися Чингіс-хану та його війську, а також смиренно здатися йому у вічне рабство та виплачувати данину. Хорезмійці настільки сильно обурилися висунутим до них вимогам, що вбили всіх названих послів» [цит. за: 115, с. 47]. Відомо, що перше посольство монголів до хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммада (1200–1220 рр.) було відправлено у 1215 р. з мирними пропозиціями. Друге з'явилося в Хорезм через три роки і доставило листа, в якому Чингісхан називав хорезмшаха сином, що можна було розцінити як кинутий виклик. Яких «індійців» встиг підкорити на той час Чингіс-хан?

Тільки найманів на чолі з Кучлуком, який захопив владу в державі кара-киданів. До кінця не зрозуміло, чи планував монгольський хан вступати в конфлікт із хорезмшахом і тим більше завойовувати всі простори, що відкривалися перед ним на заході. Якщо вірити деяким промонгольським джерелам, Ала ад-Дін сам спровокував його на конфлікт.

Практично про те ж йдеться у праці польського францисканця Ц. де Брідія, що є обробкою повідомлення Бенедикта Поляка – супутника папського легата Плато Карпіні (бл. 1182–1252 рр.): «Отже, коли Чингіс став називатися каном і рік відпочивав без воєн, він у цей час розподілив три війська [йти воювати] у три частини світу, щоб вони підкорили всіх людей, які живуть на землі» [42, с. 104]. Цікаві подробиці додає Жан де Жуанвіль (бл. 1224–1317) – учасник Сьомого хрестового походу (1248–1254) та приближений короля Людовіка IX Святого (1226–1270), життю якого він присвятив свій твір. Після того, як пресвітер Іоанн був повалений, князь одного з народів, які підкорялися Чингісу, зник на три місяці, що пролетіли для нього як один вечір. Повернувшись, він розповів, що піднімався на дуже високу гору, де бачив самого Владика неба та землі, який сидів на золотому троні в оточенні пишної свити. Владика відкрив князеві, що це він дарував Чингісу перемогу над Іоанном, і просив передати, що тепер дарує йому «могутність, щоб підкорити всю землю» [10 а, с. 51].

Аннали Уейверлейського монастиря зберегли послання «про татар» не названого на ім'я угорського єпископа паризькому єпископу, ймовірно Гільому III Овернському, написане імовірно в 1239 р. Воно не тільки розкриває монгольські задуми, отримані від захоплених шпигунів, а й дозволяє досить точно датувати їх виникнення: «Я запитав про їхню віру; і щоб бути коротким, скажу, що вони ні в що не вірять; однак літери в них юдейські, і почали вони їх вивчати, коли вирушили на завоювання світу. Вони думають завоювати весь світ» [28, с. 174]. Вважається, що монголи запозичили писемність в уйгурів після того, як, розгромивши в 1204 р. найманів, вони захопили хранителя ханської печатки – по суті, державного секретаря Тататунгу. Поцікавившись призначенням печатки і оцінивши користь грамотності, Чингісхан наказав навчити уйгурському письму своїх онуків. Незабаром після цього монголи розпочали серію атак на сусідні держави: спочатку на тангутську Сі Ся (1205, 1207, 1209 рр.), потім на чжурчженську Цзінь (з 1211 р.), хоча спочатку це були не загарбницькі війни, а грабінницькі та каральні рейди. Таким чином, дані єпископа виявляються у цій частині

вірними. Датування фактично підтверджує Вінсент із Бове, який пов'язує початок монгольської експансії із загибеллю Ван-хана, який вважався багатьма середньовічними західними істориками сюзереном монголів: «У 1202 році від Різдва Христового, як повідомляють деякі, татари, вбивши свого пана, вийшли для спустошення народів» [5, с. 84].

3). Нарешті, третя версія, викладена в «Листі про спосіб життя тартар» угорським ченцем-домініканцем Юліаном, який ходив у 1237 р. на схід від Рязанського князівства, виглядає найбільш правдоподібною: «Тоді Гургутам, вищезгаданий ватажок татар, який майже всюди покладався на славні перемоги, виступив з усіма своїми силами проти персів (хорезмійців) через деякі війни, які раніше велися між ними. Де він отримав почесну перемогу і повністю підпорядкував собі царство персів. Підбадьорений цим і вважаючи себе найсильнішим на землі, він став виступати проти царств із єдиною метою підпорядкувати собі весь світ» [40, с. 385].

На думку Р. Хаутали, «Чингізхан переконався у непереможності своєї армії і став претендувати на світове панування після закінчення успішної військової кампанії в Хорасані в 1222 р.» [40, с. 393]. Справді, нищівна поразка Ала ад-Діна Мухаммада цілком могло надихнути Чингіс-хана і змусити його повірити у можливість захоплення всієї ойкумени, але прямих доказів цього немає. П. Джексон висловив дуже цікаву думку, що перехід від військових кампаній проти ворожих монголам кочових народів до вторгнення в осілі держави прискорився завдяки тому, що кочівники знаходили в цих країнах притулок від монголів. Так було внаслідок втечі Кучлука до імперії кара-кіданів, а кипчаків – на Русь і пізніше в Угорщину [116, р. 46].

У досить невиразній розповіді про перемоги Чингіс-хана над сусідніми царствами церковний ієрарх і хроніст Фома Сплітський (бл. 1200-1268) проводить цю ж ідею: «Бачачи, що доля приносить йому удачу у всіх війнах, він став вкрай чванливим і зарозумілим. І, вважаючи, що в цілому світі немає народу або країни, які могли б опиратися його владі, він задумав отримати від усіх народів трофеї слави. Він хотів довести всьому світу велику силу своєї влади, довіряючись бісівським пророцтвам, до яких він мав звичай звертатися. І тому, покликавши двох своїх синів, Бата і Кайдана, він надав їм найкращу частину свого війська, наказавши їм виступити для завоювання провінцій усього світу. І, таким чином, вони виступили і майже за тридцять років

пройшли по всіх східних і північних країнах, доки дійшли до землі рутенів і спустилися, нарешті, до Угорщини» [36, с. 113-114].

Отже, європейські джерела не передають якоїсь єдиної точки зору на час і обставини, за яких монголи почали думати про підпорядкуванні всього людства, хоча, швидше за все, як показано вище, і дата, і історичний контекст реконструюються досить впевнено з залученням східних джерел. Цілком очевидно, що монгольські хагани у посланнях до європейських монархів не розкривали всіх деталей і говорили лише про те, що Бог дав їм владу над усіма землями та народами. У всякому разі, так можна зрозуміти, ґрунтуючись на тих хаганських листах та їх переказах, що дійшли до наших днів. Так само очевидно, що до часу вторгнення до Європи і навіть раніше – у ході підкорення руських князівств монголи вже мали доктрину всесвітнього правління, але наскільки послідовно вони її втілювали – це вже інше, дуже спірне питання.

Донедавна серед істориків домінувало уявлення про намір монголів на початку 1240-х рр. поставити на коліна всю Європу [105, с. 278], але низка причин перешкодила цьому (смерть хагана Угедея 11 грудня 1241 р., конфлікт Бату з Гуюком та Бурі, неможливість забезпечити кормом величезну кількість своїх коней, виснаженість у попередніх боях, опір народів Поволжя та боротьба руського народу, труднощі у захопленні добре укріплених європейських міст та замків, економічна недоцільність: здобич не окупувалася витратами, невідповідний клімат і т.д.). Можливо, кожен із перелічених чинників зробив свій внесок у відступ монголів з Європи, проте не виключено, що онук Чингіс-хана Бату, на якого було покладено загальне керівництво військовими діями на Заході, аж ніяк не відчував бажання спустошувати європейські країни ціною загибелі своїх людей і як природжений кочівник був задоволений багатими степами, що залишилися в нього в тилу. Підтвердження даній тезі можна знайти в перського історика Джузджані (бл. 1193 – після 1263 рр.), який писав, що ще батько Бату Джучі (1182–1227 рр.) високо оцінив кипчакські степи: «Коли Туші, старший син Чингіз-хана, побачив повітря і воду Кипчакської землі, то він зрозумів, що у всьому світі не може бути землі приємніше цієї, повітря кращого за це, води солодшої за цю, лук і пасовищ ширших від цих» [35, с. 14]. Смерть Угедея лише послужила гарним приводом відвести війська [59, с. 131].

У західних джерелах ми бачимо досить багато (щонайменше вісімнадцять) думок щодо цілей монголів: підкорити «весь світ», Європу, Азію; напасти на Русь, Угорщину, Польщу, Німеччину, Чехію, Францію, Єрусалимське королівство, Сирію, Єгипет; підкорити/знищити римську церкву; виправити християнство; знищити християнство, кліриків та ченців, усіх людей; підкорити/знищити непокірні Богові народи. Іноді той чи інший автор поєднує дві і більше цілей. Вони цілком чітко співвідносяться зі шкалою цінностей середньовічних жителів Європи, для яких поняття «весь світ», «Європа» («Захід») та «християнство» («Рим») були насправді рівнозначні. Досить часто сучасники говорили про плани монголів по нападу на ту чи іншу країну, проте, строго кажучи, напад – не мета, а засіб для досягнення різних цілей: анексії, підпорядкування, пограбування, залякування, ослаблення. Очевидно, що ці конкретні цілі в переважній більшості були приховані від європейських спостерігачів, а розвідувальні місії які завжди могли забезпечити точної інформацією.

Бажання підкорити собі «весь світ» ставиться в провину монголам найчастіше, і це, мабуть, стоїть найближче до того, що було проголошено на великому курултай монгольської знаті у 1235 р. Проте проблема «всього світу» не така проста: як зазначалося вище, його межі по-різному оцінювалися як самими загарбниками, і тими народами, які фіксували цю мету. Для кочівників джерелом інформації про навколишній світ були емпіричні знання, отримані з розпитувань послів, купців і бранців, та даних надзвичайно розвиненої розвідки, що дозволяло їм планувати та здійснювати далекі походи з дуже точною координацією дій окремих армійських корпусів. Географічні уявлення європейців про віддалені країни в початковий період монгольських завоювань багато в чому базувалися на біблійних текстах та творах античних мислителів, але дипломатичні та релігійні місії вже в середині XIII ст. привнесли до них серйозні уточнення та посилили раціональність [95, с. 70].

Для європейської літератури характерні посилання на слова самих монголів, отримані з різних джерел: листів монгольських хаганів, реляцій дипломатичних місій, оповідань бранців, а частіше без специфікації. В інших випадках автори викладають свої власні побоювання або думки когось з авторитетних співгромадян. Виражена емоційність цих суджень дозволяє ставитися до них критичніше, але ігнорувати їх, мабуть, було б неправильно.

Деякі джерела передають інформацію про наказ Чингісхана підкорити всю землю, але вони у явній меншості, причому звання великого хана не було широко відоме в Європі і до того ж воно сильно спотворювалося, приймаючи форму «Гургутам», «Цингітон», «Чиркам» і т.п. Плано Карпіні говорить про це тричі: «Інша постанова – така, що вони мають підкорити собі всю землю і не повинні мати миру ні з яким народом, якщо раніше не буде їм надано підпорядкування» [23, с. 48]; «Треба знати, що вони не укладають миру з жодними людьми, якщо ті їм не підкоряться, тому що, як сказано вище, вони мають наказ від Чингіс-кана, щоб, якщо можна, підкорити всі народи» [23, с. 58]; «Задум Татар у тому, щоб підкорити собі, якщо можна, весь світ, і про це, як сказано вище, вони мають наказ Чингіс-кана» [23, с. 62]. Вінсент з Бове, який почерпнув інформацію про монголів із творів Плано Карпіні та Симона де Сент-Квентіна, двічі говорить про вимогу монгольського владика не укласти мирних угод ні з ким без їхнього попереднього виявлення покірності: «Мають ще й іншу настанову, про те, що вони повинні підкорити собі всю землю і не укласти миру ні з яким народом, якщо раніше їм не підкоряться» [5, с. 89]; «Також вони не укладають мир ні з якими людьми, якщо ті їм не підкоряються, бо мають давні розпорядження Чингісхана про це» [5, с. 102].

Основний же корпус європейських джерел відтворює ідею про плани монголів із завоювання світу знеособлено, начебто в цих людях, немов у демонах, що вирвалися з пекла, вже було закладено жагу підпорядкування своїй владі чи поголовного винищення всіх і вся. Висловлювання авторів досить однотипні та не завжди аргументовані (наприклад, їх задум полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі [23, с. 58].

Джерела демонструють переконаність монголів у досягненні цієї мети. Заслуговує на увагу зауваження клірика Івона Нарбоннського, що ідея світового панування оволоділа всіма завойовниками, а не тільки їх вождями: «Вони всі, як одна людина, наполегливо прагнуть і прагнуть підпорядкувати весь світ своєму пануванню» [18 а, с. 150]. Це підтверджує гіпотезу, згідно з якою поняття «монгол» у XIII ст. було не етнонімом, а політонімом і, можливо, навіть ідеологемою, і означало носія нового світоустрою, заснованого верховним монгольським божеством – Вічним Синім Небом. «Монголом» можна було не лише народитися, а й стати [58, с. 29]. Для європейців, як і для мешканців інших частин світу, які постраждали нападу цих людей, всі вони знеособлено називалися татарами (тартарами), монголами або монголо-татарами, тоді як серед загарбників було

багато представників різних народів, як кочових, так і осілих, у тому числі і тих, хто вже підкорився їм, тому в ході військових кампаній монгольське військо не тануло через неминучі втрати, а зростало чисельно. Дехто йшов у бій проти своєї волі і практично не мав шансів вижити, але для інших участь у битвах відкривала можливість пограбування чи зведення рахунків.

Іноді загарбницькі плани завуальовувались високими ідеями. На окреме обговорення заслуговує думка про те, що монголи були виконавцями Божої волі, зобов'язані мечем очистити обличчя землі від грішних народів, як він був очищений всесвітнім потопом: «А мають намір вони підкорити собі весь світ, і було їм божественне одкровення, що мають вони розорили весь світ за тридцять дев'ять років. І стверджують вони, що [як] колись божественна кара потопом очистила світ, і тепер загальним побиттям людей, яке вони зроблять, світ буде очищений» [58, с. 31].

Доволі чітко вона також виражена в листі, що приписується арабському філософу, математику та астроному аль-Кінді (пом. 873 р.), але належить, судячи з усього, Теодору з Антіохії – особистому астрологу імператора Фрідріха II Гогенштауфена, про майбутню навалу «тартар Гога і Магога»: «Бог, бачачи, як усі люди схильні лише до низьких бажань, як кожен з них піклується тільки про своє, а не про Боже, і що сморід гріхів досяг небес, задумав очистити землю, немов ринкову площу» [40, с. 173]. Великий хан Гуюк (1246–1248 рр.) у своєму листі папі римському Інокентію IV (1243–1254 рр.) прямо стверджує, що сам Бог наказав монголам розорити поляків, моравів та угорців за їхній непослух [59, с. 134].

З численних повідомлень XIII ст. добре відомо, що християнські народи розцінювали монголів як кару Господню, а ті охоче брали цю думку на озброєння і продовжували переконувати у ній своїх супротивників, щоб морально придушити їх і надати своїй навалі благородний есхатологічний характер. Її формулювання видає християнське походження, а виникнути воно могло незалежно і серед монголів, і серед осілих народів, оскільки християни були в обох ворогуючих таборах. Очевидно, було б марним намагатися виявити подібні алузії у монгольських ультиматумах владі Південної Сун чи Японії [59, с. 134].

Проте не можна виключати ймовірність виникнення подібних ідей у самій Європі. Здавалося б, кому вони були вигідними? Ймовірно, насамперед церкві, яка отримувала

завдяки монгольській загрозі новий важіль впливу на свою паству, оскільки своєчасне покаєння і виправлення звичаїв мало, треба думати, відвести дикі орди від народів, які повернули собі Божу милість [59, с. 134].

Можна по праву розцінювати ці слова як інформаційну зброю війни, але можливе й інше їхнє прочитання. Монгольська імперська ідеологія, реконструйована зусиллями багатьох дослідників, була досить простою, внутрішньо несуперечливою системою поглядів, суть якої зводилася до наступного. Найвище божество – Вічне Синє Небо (Тенгри) – обирає гідну людину, наділяє її всією повнотою влади і робить її провідником своєї сили (монг. хуч), за допомогою якої він влаштовує народи і вносить гармонію у природне середовище. Власне, його військові та дипломатичні успіхи, удача, що повсюди супроводжує володаря, видають у ньому таку силу. Як є одна земля та одне Небо, так і правитель під Небом може бути лише один. Зазначимо, що в Європі ця ідея була добре відома. Так, Роджер Бекон виклав її суть у своєму творі: «Деякі ж горять пристрастю до панування, як [наприклад,] тартари, чому і імператор їх каже, що має бути один володар на землі, подібно до того, як бог один на небі, і цим повелителем має бути він сам» [31 а, с. 220]. Розширення його влади (в даному випадку монгольського хагана, тобто хана ханів) має на увазі розширення гармонізованого простору, в якому панує воля Неба, що виявляє себе у загальному процвітанні, світі, здоров'ї, дітонародженні тощо. Навпаки, поза цим простором, на землях, що під владою незалежних государів, правлять сили хаосу. Зважаючи на викладене небажання підкоритися владі хагана означає непокору небесній волі – іншими словами, проблема перекладається з політичної площини до квазірелігійну [59, с. 135].

Монголи могли цілком щиро вірити у своє високе призначення виконавців і охоронців волі Вічного Неба і дивитися на своїх ворогів приблизно так, як свята інквізиція дивилася на еретиків [117, р. 103]. У цьому контексті стає зрозумілим зміст послання хагана Мунке (1251–1259 рр.) Людовіку IX: «Коли силою вічного Бога весь світ від сходу сонця і до заходу об'єднається у радості і мирі, тоді ясно буде, що ми хочемо зробити» [7, с. 176]. Однак залишалося одне «але»: щоб досягти якщо й не обіцяного хаганом процвітання, то хоча б стерпного існування було необхідно підкоритися йому добровільно, на першу вимогу, а краще навіть без цього; народи, підкорені силою зброї, опинялися у самому жорсткому рабстві та безправ'ї. Зрозуміло, небесні ідеали анітрохи

не заважали монголам прагнути максимально можливого збагачення за рахунок грабунку та мародерства.

Усвідомлення себе як обраного небом, практично непереможного народу, найімовірніше, зміцнювало віру у можливість (і необхідність) підкорення всіх країн і народів, встановлення тотальної влади єдиного санкціонованого Небом монарха – монгольського хагана. У морально-етичному відношенні це вилилося у яскравий феномен, який умовно можна позначити як «монгольську гординю». На ній нерідко акцентували увагу християнські та мусульманські сучасники. Наведемо кілька прикладів. З послання Івона Нарбоннського архієпископу Бордоському (1243 р.): «І вони переконані, що тільки заради них одних все було створено» [18 а, с. 149]. Дуже промовисті висловлювання Вінсента з Бове: «Вони настільки нечестиві і гордовиті, що хана, свого государя, називають сином Бога і шанують його як Бога, що займає на землі, вимовляючи і демонструючи цим втілення наступного: “Господь неба небесного дав землі сина людського”. Так і сам хан називає себе сином Бога і в посланнях своїх цим ім'ям велить всім, і вони підкоряються. Так, наприклад, татари за його наказом змушують послів, які прибувають до них, принців своїх Байотноя і Батия вшановувати, тричі ставши на коліна і тричі схиливши голову до нечистої землі. І взагалі, вони безмірно марнославні і наполегливі в тому, що незабаром стануть панамі всього світу, і настільки нерозсудливі, що впевнені, ніби у світі немає нікого вище їхнього повелителя хана, і називають його перед його титулатурою, що не поступається Папі або іншому володарю. Всіх людей, які населяють світ, вони, за винятком себе самих, вважають за худобу, а Папу та всіх християн називають собаками і вважають їх ідолопоклонниками, бо ті шанують дерево та каміння – тобто дерево та каміння, з яких вирізаний або вибитий символ Розп'яття» [5, с. 90-91].

Плано Карпіні та Гільом де Рубрук (бл. 1220 – бл. 1293 рр.), які знали про монголів не з чуток, теж відзначили цю їхню якість: «Вони дуже горді порівняно з іншими людьми і всіх зневажають, мало того, вважають їх, так би мовити, ні за що, чи то знатних чи незнатних. Саме ми бачили при дворі імператора, як знатний чоловік Ярослав, великий князь Русії, і навіть син царя та цариці Грузинської, і багато великих султанів, а також князь Солангів (Кореї) не отримували серед них жодної належної пошани, але приставлені до них татари, якого б низького звання вони не були, йшли попереду їх і

займали завжди перше і чільне місце» [23, с. 40-41]; «Саме вони у великій гордості звеличилися вже до того, що думають, ніби весь всесвіт хоче укласти мир з ними» [7, с. 134]. Укладення миру передбачало підпорядкування монгольському хагану, ні про яку рівноправність з ним не могло бути й мови.

Плано Карпіні п'ять разів повторює тезу про те, що монголи збираються підкорити всю землю, і при цьому тричі каже, що це має статися згідно з наказом Чингіс-хана, як говорилося вище [23, с. 38]. Серед усіх європейців, які писали у XIII–XIV ст. про монголів, Плано Карпіні, поза всяким сумнівом, заслуговує на найбільшу довіру не тільки як людина, яка побувала у ставках Бату та Гуюка, але і як автор звіту, підготовленого з метою дати максимально точні відповіді на питання щодо цього народу та його задумів. Проте, зрозуміло, було б надто необережним некритично приймати будь-яке його повідомлення. І справа не тільки в тому, що він міг щось прикрасити чи щось неправильно витлумачити; швидше за все, він намагався максимально точно передати те, що дізнавався, але люди, які оточували його, навряд чи були ідеальними інформаторами і могли видати за істину чутки або власні домисли. Так, перш за все, викликають сумніви твердження, що Чингіс-хан заповів своїм нащадкам завершити підкорення всієї землі – про це не говорить жодне східне джерело. Очевидно, засновник Монгольської імперії думав більше про помсту ворогам яких у нього було більш ніж вдосталь, ніж про територіальні надбання. Природжений степовик, він цінував кочове життя та степові простори. Навряд чи йому були потрібні міста Хорасана чи рисові поля Китаю. Друге, а тим більше третє покоління монгольської еліти, яке пізнало блага осілих цивілізацій, ймовірно, вже мало дещо інший світогляд і віддавало перевагу триматися ближче до джерел цих благ. Цей закономірний процес втрати військового духу був описаний ще знаменитим арабським мислителем Ібн Халдуном (1332-1406).

Своєрідним пізнім рецидивом європейських фобій стосовно бажання монголів запанувати над всією землею можна вважати слова Йоганна Вінтертурського в його хроніці, складеній між 1342 і 1348 рр., про підготовку нібито спільного захоплення країн Джучидським ханом і якимось султаном: «У ці часи [1341], як я дізнався з вартого довіри повідомлення, імператор тартар, якого зазвичай називають великим ханом, і султан змовились проти всього світу» [104, с. 732].

Чи мали монголи такий намір насправді, невідомо. На думку істориків, їхньою метою була непокірна Угорщина, розгром якої планувався і реалізовувався у повній відповідності зі стратегією степової війни. Монгольські сили були поділені на два крила та центр, причому праве крило на чолі з Байдаром з боями йшло через Польщу та Моравію, ліве рухалося через Валахію та Молдавію під керівництвом Бучека, Кадану та Бурі, а центром командував прославлений Субедей. Бату вторгся в Угорщину через Верецький перевал. Можливо, перші відносно легкі перемоги у Східній Європі надихнули Бату та його сподвижників і дали привід подумати про подальші походи на Захід, але достовірних свідчень про такі плани не збереглося. Швидше, навпаки, дії монголів у Європі дозволяють припускати відсутність у них задумів щодо окупації європейських країн. Невдовзі після розгрому польсько-німецького війська 9 квітня 1241 р. під Легницею Байдар отримав наказ Бату йти до Угорщини на об'єднання з основними силами монголів, через що він не став розвивати свій успіх у Польщі і не рушив до Німеччини, біля кордонів якої тоді був. Моравію він пройшов прискореним маршем – згідно з анналами монастиря Святого Пантелеймиона в Кельні, всього за день і одну ніч (!) [118, р. 240], отже, принаймні на той час встановлення міцної влади у країнах не стояло у монголів на порядку денному. Болгарію вони змусили визнати своє верховенство вже відступаючи з Європи [119, р. 272]. У погоні за Белою IV вони не довели до успішного фіналу облогу деяких замків, не кажучи вже про те, що й угорського короля-втікача їм полонити не вдалося. До речі, затримання Бели взагалі не згадується як мета приходу монголів до Європи, хоча саме ця людина представляла для них першорядний інтерес [83, с. 39]. Щодо половців, то після вбивства угорцями хана Котяна більшість з них покинули Угорщину і прийняло болгарське підданство, що, мабуть, і послужило Кадану приводом на рік пізніше вторгнутися до Болгарії.

Не дивно, що серед осіб, які активно розповсюджували чутки про намір монголів захопити Європу, був Бела IV, кровно зацікавлений у залякуванні монгольською загрозою всіх, хто міг би надати йому військову чи фінансову допомогу. Одним з його адресатів був король Німеччини Конрад IV Гогенштауфен (1237-1254 рр.), якого він запевнив у наступному: «Втім, як ми точно знаємо, з настанням зими вони погрожують відразу ж вийти до кордонів Німеччини, маючи намір після цього завоювати всі інші королівства та землі» [31, с. 188]. Той повідомив англійського монарха Генріха III (1216–1272 рр.): «І

нехай Ваша величність подбає, доки спільні вороги безчинствують у сусідніх краях, щоб якнайшвидше чинити їм опір Вашими силами; бо з земель своїх вони рухаються з тим наміром, щоб, незважаючи на небезпеки, що загрожують життю, підкорити собі весь Захід, боронь Господи, і віру і ім'я Христа згубити і знищити. І через несподівану перемогу, яка їм з волі Божої досі супроводжувала, вони дійшли до такого неймовірного божевілля, що вже уявляють, [ніби] королівства світу належать їм і що королів і владик, підпорядкованих їхній огидній владі, вони зневажають і принижують» [16, с. 145-146].

Весняний відступ монголів у 1242 р. не приніс Європі заспокоєння, люди чекали на новий натиск кочівників і, як показав час, у своїх побоюваннях мали рацію. Судячи з відомостей, здобутих Плано Карпіні в самому серці Монгольської імперії, а також за змістом і тональністю офіційних послань, що виходили звідти, хаган Гуюк мав твердий намір завершити справу свого попередника на великоханському престолі – Угедея, та поставити Європу на коліна. «І оскільки, за винятком Християнства, немає жодної країни у світі, якою б вони не володіли, тому вони готуються до бою проти нас, – писав Плано Карпіні. – Звідси хай знають усі, що під час перебування нашого в землі Татар ми були присутні на урочистому засіданні, яке було призначено вже за кілька років перед тим, де вони в нашій присутності обрали в імператори, який їхньою мовою називається кан, Куйюка. Цей вищезгаданий Куйюк-кан підняв з усіма князями прапор проти Церкви Божої та Римської Імперії, проти всіх царств християн і проти народів Заходу, якби вони не виконали того, що він наказує Папі, государям і всім народам християн на Заході» [23, с. 62-63]. Нижче папський легат розкриває деталі походу, що планувався, не просто дуже схожі на правду, а й підкріплені його особистими спостереженнями: «А на вищезгаданих зборах були призначені ратники і начальники війська. З усякої землі їхні держави з десяти чоловік вони посилають трьох з їхніми слугами. Одне військо, як нам казали, має вступити через Угорщину, інше через Польщу; прийдуть вони для того, щоб боротися безперервно 18 років. Їм призначено термін походу: минулого березня ми знайшли військо, набране в усіх Татар, через область яких ми проїжджали, біля землі Русії; через три чи чотири роки вони дійдуть до Команії, з Команії ж зроблять набіг на вищезгадані землі. Однак ми не знаємо, чи прийдуть вони одразу після третьої зими чи почекають ще до часу, щоб мати можливість краще напасти несподівано. Все це твердо і справді, якщо Господь, за Своєю Милістю, не зробить їм жодної перешкоди, як Він зробив, коли вони

прийшли до Угорщини та Польщі. Саме вони повинні були рухатися вперед, воюючи тридцять років, але їхній імператор був тоді отруєний, і внаслідок цього вони досі заспокоїлися від битв. Але тепер, оскільки імператора обрано знову, вони починають знову готуватися до бою. Ще треба знати, що Імператор власними вустами сказав, що хоче послати своє військо до Лівонії та Пруссії» [23, с. 63]. Нарешті, Плато Карпіні повідомляє, що «наступного дня він (Гуюк) хотів підняти прапор проти всієї землі Заходу» [23, с. 80], але цього разу здобута інформація не підтвердилася.

Відомо, що рішенням курултая 1235 р. об'єднана монгольська армія під командуванням Бату вирушала на захід тільки для підкорення аланів, половців, русичів і волзьких болгар, тобто похід в Центрально-Східну Європу у той час не ще не планувався [30, с. 71-72]. Очевидно, рішення про вторгнення в Польщу і Угорщину було прийняте вже після завершення роботи курултая. В листі угорського монаха-місіонера Юліана, написаного взимку 1237/1238 р., повідомляється про те, що «татари вдень і вночі радяться, якби прийти і захопити королівство угорців-християн. Тому що у них, кажуть, є намір йти на завоювання Риму і далі» [3, с. 72].

Таким чином, курултай 1235 р. став безпрецедентною подією у політичній історії Монгольської імперії, оскільки порівняно з аналогічними заходами 1206 та 1229 рр. не був пов'язаний з виборами каана чи іншими внутрішньополітичними проблемами Чингізидів. Його ключовим завданням стало планування і проведення наступних монгольських завоювань, що в силу різного роду обставин були практично зупинені чи велись тільки в одному – китайському напрямі. З'їзд 1235 р. дав імпульс чотирьом монгольським кампаніям, з-поміж яких найбільш масштабною і успішною виявилась західна [87, с. 189].

Розглядаючи рішення, прийняті на курултайі, вражає, перш за все, масштабність плану завоювань, чіткий розрахунок розподілу сил за відносно невеликих людських ресурсів Монголії, навіть з урахуванням залучених контингентів підкорених народів.

В основу стратегії було покладено традиційний для монголів принцип охоплення, при реалізації якого війська, що прямували в Іран та Закавказзя, являли собою ліве крило, а похід до Європи – праве. Цей принцип застосовувався і кожним крилом окремо. Наприклад, під час руху військ у європейському поході Бату з братами вів праве, північне крило, інші чингізиди – ліве, південне [82, с. 94].

Значення кожного з названих крил було нерівнозначним. Найважливішим був саме європейський напрям, куди були направлені представники всіх гілок Золотого роду та найзначніші військові контингенти. «Сокровенне сказання» оповідання передає розпорядження Угедея: «...було наказано: “Старшого сина зобов’язані послати на війну як ті великі князі-царевичі, які керують уділами, так і ті, які таких у своєму віданні не мають. Нойони-темники, тисячники, сотники та десятники, а також люди всіх станів зобов’язані так само відправити на війну старшого зі своїх синів. Так само старших синів відправлять на війну царівни і зяті» [14, с. 192].

Рашид ад-Дін повідомляє про тих, хто був відправлений у Західний похід: «з дітей Тулуйхана – старший син, Менгу-хан та брат його Бучек, з роду Угедей-каана – старший син Гуюк-хан та брат його Кадан; з дітей Чагатая – Бурі та Байдар та брат каана Кулкан; сини Джучі: Бату, Орда, Шейбан і Тангут; з достойних емірів – Субедай-бахатур та кілька інших емірів» [30, с. 37]. Тобто 11 представників родів чингізидів та найвизначніший із полководців.

Причина такої широкої участі чингізидів – все завойоване є надбанням всього Золотого роду, відповідно і брати участь повинні представники всіх його гілок. Це і запорука збереження цілісності імперії, і запобігання незадоволенню серед представників молодого покоління [82, с. 94].

Рішенням курултаю 1235 р. командувачем Західного походу було поставлено Бату, сина Джучі, онука Чингіс-хана. Вибір Бату як очільника виправи викликає чимало питань з боку дослідників, як, певне, колись і його сучасників. Він не був сином правлячого хана, він не старший син серед дітей Джучі. Спроби відповісти на це питання переважно є припущеннями. Якщо цілком обґрунтовано твердження, що оскільки завойовані території у поході мали увійти в улус Джучі, то саме представник цієї гілки мав очолити похід, але не зовсім зрозуміло, чому ним став саме Бату, а не його старший брат Орду. Втім, як неодноразово демонструвала історія Монгольської імперії, сам факт старшинства ще нічого не означав і не гарантував верховенства. Обрання ханом Угедея тому приклад. Деякі дослідники вважають, що у піднесенні Бату відіграли роль родинні зв’язки – він син Укі-хатун – племінниці Борте – старшої дружини Чингіс-хана [94, с. 52]. Думка, здається, досить слушна, хоча статус матері, звісно міг мати значення. Перський

історик Джузджані взагалі припускає, що саме Бату був старшим сином Джучі [10, с. 98], але інші джерела такої думки не поділяють.

Найбільш вірогідний варіант, що при розділі улусу Джучі Бату отримав його західну частину, і завойовані землі мали відійти до його володінь. Крім того, треба сказати, що джерела свідчать про значущість Бату серед чингізидів. У списку учасників курултаю 1229 р. він названий другим відразу після Чагатая [14, с. 191].

Проте владу Бату як командувача Західним походом не слід перебільшувати. Можна сказати, що він був призначений курултаєм як офіційний головнокомандувач, але не всевладний імператор. Дисципліна у поході вимагала підпорядкування йому решти чингізидів, але не завжди цього дотримувались. В якості начальників своїх улусних сил виступали Бурі, Гуюк, які далеко не завжди сприймали владу Бату беззастережно [82, с. 95].

Про те, що влада Бату в поході була доволі відносною, красномовно свідчить «Сокровенне сказання»: «З Кипчацького походу Батий надіслав Огадай-хану наступне секретне повідомлення: «Силою Вічного Неба та величчю государя та дядька ми зруйнували місто Мебет і підкорили твоїй праведній владі одинадцять країн і народів і, збираючись повернути до дому золоті поводи, вирішили влаштувати прощальний бенкет. Спорудивши велике шатро, ми зібралися бенкетувати, і я, як старший серед царевичів, що знаходилися тут, першим підняв і випив проголошену чару. За це на мене прогнівалися Бурі з Гуюком і, не бажаючи більше залишатися на бенкеті, почали збиратися в дорогу, причому Бурі висловився так: “Як сміє пити чару раніше за всіх Бату, який лізе рівнятися з нами? Слід би протурити п'ятою і притоптати ступнею цих бородатих баб, які лізуть рівнятися!” А Гуюк казав: “Давай ми поколемо дров на грудях у цих баб, озброєних луками! Задати б їм!” Син Ельчжигідая Аргасун додав: “Давайте вправимо їм дерев'яні хвости!” Що ж до нас, то ми стали наводити їм усілякі докази про спільну нашу справу серед чужих і ворожих народів, але так всі й розійшлися, непримиренні під впливом подібних промов Бурі з Гуюком. Про викладене доповідаю на розсуд государя і дядька» [14, с. 194].

Саме послання свідчить, що влада Бату у поході трималася лише на рішенні курултаю, затверженому ханом, до якого він звертається і як до верховного правителя, і як глави роду. Втім, статус Бату пояснюється саме у зв'язку з цим інцидентом. Угедей був

розгніваний поведінкою Гуюка, Бурі та Аргасун, і мав намір покарати їх, але радники-нойони, знавці Яси («Закон великої влади», збірник законів, укладений за вказівкою Чингіс-хана), порадили хану: «За указом твого батька, государя Чингіс-хана належало: польові справи і вирішувати в полі, а домашні справи вдома вирішувати». І тоді Угедей вирішив: «Цю справу як польову справу я покладаю на Батия. Нехай Гуюка з Аргасуном судить Батий» [14, с. 195]. Таким чином, влада Бату в поході була чисто військовою, узаконеною рішенням курултаю і законами хана, але не політичною [82, с. 95].

Говорячи про значення та особливості курултаю 1235 р., можна зазначити, що він був ймовірно найбільш значним в організації завойовницьких походів монголів. Їхній пік і найбільша широта спостерігаються саме після цього зібрання. Масштабність походів, одночасність наступів за різними напрямками, залученість до них всього роду чингізидів, єдина стратегія, ретельне планування, злагодженість дій – все це визначалося даним курултаєм [82, с. 95].

Про підготовку походу в Європу відомо дуже небагато. Великий каган неодноразово відправляв до Угорщини своїх послів з листами, в яких містились багаточисельні погрози і вимоги повної покори. В одному з них Угедей писав: «Дивують тобі, королю угорський, хоча я втридцять відправив до тебе послів, чому ти жодного з них не відсилаєш до мене назад, тай своїх ні послів, ні листів мені не надсилаєш? Знаю, що ти король багатий і могутній, і багато під тобою воїнів, і один ти правиш великим королівством. Тому-то тобі важко по добрій волі мені підкоритись. А це було б краще і корисніше для тебе, якщо би ти мені підкорився добровільно. Крім того я дізнався, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством; тому наказую надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе» [3, с. 88].

Окремі орди кипчаків, відомих у Європі та під назвою «куни» (а на Русі як половці), після поразки від монголів у 1223 р. на річці Калці [90, с. 221] переселилися до Угорщини та зобов'язалися прийняти католицьку віру. У 1217–1234 рр. в Угорщині та Валахії на території сучасної Румунії було створено спеціальну Половецьку католицьку єпархію. У 1237 р., коли друга потужна хвиля монгольської навали охопила князівства Північно-Східної Русі, кипчакський хан Котян Сутоєвич, який ще недавно загрожував Галицько-Волинському князівству, звернувся з листом до угорського короля Бели IV, просячи притулку і висловлюючи готовність прийняти католицизм. Король схвалив цю

пропозицію, обдарував послів Котяна та направив з ними у зворотний шлях послів-домініканців, швидше за все, з числа тих, які служили в єпископстві угорських куманів, які вже давно осіли в цій країні і прийняли католицизм [66, с. 56].

Восени 1239 р., коли третя хвиля монгольської навали охопила Південну Русь, і йшов наступ на Київ, Бела IV особисто зустрів Котяна та його 40-тисячну кипчацьку орду на межі своїх володінь [90, с. 220]. Значна частина Угорщини постраждала від приходу кипчаків хана Котяна – потоптані були ріллі, городи та виноградники. Незважаючи на це, в страху перед монголами, що насуваються на Угорщину, сейм угорської знаті санкціонував поселення кипчаків у межиріччя Дунаю та Тиси та на східних кордонах держави, де очікувався перший удар монголів. Дізнавшись про це, Батухан (Батий давньоруських літописів) надіслав королю зарозумілого листа, наповненого бажанням посварити угорців з кипчаками та погрозами у разі непокори розгромити Угорщину: «Дізнався я понад те, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм заступництвом, тому наказую тобі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Адже куманам легше бігти, ніж тобі, бо вони кочують без будинків у наметах, можливо і в змозі втекти, ти ж, живучи в будинках, маєш землі та міста, як же тобі уникнути руки моєї» [93, с. 50]. Монголи сприйняли прийняття половців/кипчаків (куманів) як ворожий крок з боку угорців. Половці на нижньому Дунаї в часи князя Борци прийняли християнство і присягнули на вірність угорському королю в 1227 р. В 1229 р. було знято половецький єпископат, а угорський король прийняв титул половецького правителя («Rex Cumania») [63, с. 33].

Очевидно, Бела IV не побажав підкоритися такому безцеремонному диктату, і на початку 40-х рр. XIII т. кумани, які «збиралися в Угорщині у великій кількості», здійснили набіг на авангард монгольських військ чингізіда Сонгкура, але були розбиті. Спадкоємець Бели принц Стефан узяв за дружину одну з дочок Котяна, яка хрестилася Єлизаветою, а сам Котян отримав від короля титул «Dominus Cumanorum» – владика куманів. Однак угорська знать стривожилася посиленням влади короля, який прибрав до своїх рук таку силу, як кумани. Іншою причиною невдоволення угорців стало згадане послання монгольського хана до Бели IV [93, с. 180]. Ігнорування Беллою IV цієї вимоги привело до вторгнення монгольських військ в землі королівства в 1241 р. [31, с. 27].

Все це свідчить про те, що для європейських правителів вторгнення монголів не було несподіваним. В Європі прекрасно знали про підкорення половців, розорення Волзької Болгарії і Русі. У «Великій Хроніці» Матвія Паризького повідомляється, що перші достовірні свідчення про монголів, як про дуже небезпечних супротивників, прибули до двору французького монарха Людовіка IX ще в 1238 р. [16, с. 135]. Монгольське командування, як видно з вищезитованого листа Угедея, було непогано поінформовано про збройні сили окремих держав і про найбільш важливі європейські події [84, с. 33].

Існує точка зору, що Бату почав війну проти Польщі і Угорщини з власної ініціативи, без погодження з імперською адміністрацією, а великий каган Угедей у зв'язку з цим відкликав з армії Менгу і Гуюка, які наприкінці 1239 р. чи в 1240 р. повернулись до Монголії і участі в цьому поході не брали [61, с. 26-27]. Але в такому випадку не зовсім зрозуміло, чому великий каган не зажадав до себе Орду, Шибана, Байдара, Бурі, Бучека, Кадагана, Субатая та інших? Гіпотеза про те, що всі не підкорились вказівці Угедея, видається малоімовірною, та й жодних свідчень з цього приводу джерела не містять. Не менш дивними в такому випадку є і погрозові листи, адресовані європейським правителям від імені самого Угедея і повідомлення Юліана про намір монгольського командування організувати похід проти Угорщини. Тому більш вірогідно, що європейський похід був загальноімперською військовою акцією [46, с. 259].

Не відповівши на це послання, Бела проявив ворожість до монголів, і напад на Угорщину став невідворотним. Вичерпне пояснення причин вторгнення було дано в листі Гуюка, який став великим ханом, до папи римського Іннокентія IV, який було виявлено в архівах Ватикану в 1920 р.: «Ви послали мені такі слова: “Ви взяли область Маґар (Eujhwsd) s Kiristan (християн); я дивуюсь. Яка помилка була в цьому, скажіть нам?” І ці твої слова ми також не зрозуміли. Чингіс-хан і Каан послали до обох вислухати наказ бога. Але наказу бога ці люди не послухались. Ті, про кого ти говориш, навіть провели велику нараду, вони показали себе високомірними і вбили наших послів, яких ми відправили. В цих землях силою вічного бога люди були вбиті і знищені» [23, с. 193]. За повідомленням перського історика Джувейні, монголи мали таке уявлення, що угорці стали надто самовпевненими «через велику їхню чисельність, значимість їхньої влади і сили їхньої зброї» [54, с. 161].

Була й інша, менш обґрунтована з точки зору монгольської законності, однак не менш важлива обставина: степові райони Угорщини прекрасно підходили для кочових підданих монгольського хана [94, с. 138].

Якщо ми говоримо про події 1241–1242 рр., то, мабуть, найкоректніше було б припустити, що озброєні імперською ідеологією армії Бату вторглися з метою підпорядкувати чи знищити тих кочівників, які ще залишалися поза монгольською орбітою, сховавшись в Угорщині, – без цього влада кочового вождя не могла б вважатися абсолютною. Незважаючи на те, що на той час уявлення монголів про межі населеного всесвіту значно розширилися, в їх діях ще помітні рудименти старих поглядів. Їхні головні вороги – такі ж степовики, як і вони самі, оскільки саме такими людьми і була населена монгольська ойкумена. Решта людства, що представляла осілі цивілізації, розцінювалося ними як щось ущербне та маргінальне, і не викликало в них особливого інтересу [94, с. 139].

Отже, можливими причинами нашестя монгольських військ Бату-хана могли бути декілька обставин. По-перше, беззастережне виконання заповіту Чингіз-хана про похід і завоювання «вечірніх країн» (Європи) до «останнього моря» (вірогідно, Атлантичного океану), згідно якого монголи «повинні були підкорити собі всю землю і не мати миру з жодним народом, якщо раніше їх не буде продемонстровано підкорення». По-друге, головною ціллю Бату-хана була ліквідація Бели IV, всього Угорського королівства, де не лише знайшов прихисток половецький хан Котян, але й віроломно знищив монгольські посольства. По-третє, степові райони Угорщини чудово підходили для кочовищі могли стати базою і плацдармом для наступаючих в країни Західної Європи монгольських ВІЙСЬК.

РОЗДІЛ 2. ВТОРГНЕННЯ МОНГОЛІВ У ПОЛЬЩУ І ЧЕХІЮ

Монгольське військо, пройшовши вогнем та мечем всю північно-східну Русь, почала готуватися до походу на Угорське Королівство. Вторгнення до Угорщини – класичний приклад довгострокового стратегічного планування, здійсненого зі скрупульозною ґрунтовністю у безпрецедентному масштабі. Монголи передбачали проти Угорщини наступ трьома корпусами, де праві та ліві крила були готові розпочати атаку за трьома напрямками, тоді як центр, будучи головною силою, просувався монолітним фронтом. Правим флангом, спрямованим на захід, командував брат Бату Орда, у його підпорядкуванні були сини Чагатая Байдар та Кайдан. Висуваючись на захід з Володимира, він як першочергову мету переслідував нейтралізацію польських та сілезських союзників Бели. Дочка Бели Кінга була дружиною Болеслава, сина Лешека Білого з династії П'ястів. Бату-хан мав враховувати напад з боку Польщі під час походу проти Угорщини. Втручання Польщі та Чехії за можливої підтримки німецького імператора не виключалося і, щоб протистояти такій загрозі та захистити фланг основного війська, що рухалось до Угорщини, монголи здійснили одночасний напад і на Польщу. Було використано один із принципів Чингіз-хана — захищати фланг, що знаходиться під загрозою, на самому початку наступу [62, с. 153].

Військо розділили на дві частини: перша [7 туменів], розташувалася на Дністрі між Перемишлем та Львовом, друга [бл. 3 туменів], на околицях Володимира Волинського. Щоб виключити можливу допомогу угорцям з боку Польщі, туди було надіслано військо під командуванням Байдара, що знаходилося в районі Володимира Волинського [54, с. 162].

Напередодні монгольської навали Польща не була єдиною централізованою державою і була розділена на фактично незалежні один від одного володіння – Малу Польщу з столицею у Кракові, Шльонську, або Сілезію, з центром у Вроцлаві та Мазовію [67, с. 76]. Значна частина Польщі (Сілезія, частина Великопольщі, Краківське князівство) ніби знаходилась під владою сина Генріха I «Бородатого» – Генріха II «Побожного», однак у Кракові володар був залежний від місцевої знаті, яку очолював воєвода Теодор – «з Божої ласки воєвода краківський»), а у Великопольщі по відношенню

до Генріха існувала потужна опозиція, очолювана гнезненським архієпископом Пелкою, котрий у конфронтації з світською владою, апелював до римського понтифіка Григорія IX. На момент монгольського вторгнення в Польщу, відсіч загарбникам спромоглися організувати тільки Генріх II «Побожний» і опольсько-рацибозький князь Мешко (1230-1246) [56, с. 70].

До 1241 р. вже рік як були зруйновані під натиском воїнів онука Чингісхана – хана Бату – останні бар'єри – давньоруські князівства – на шляху монголів в Європу, яка не була готова до спротиву, хоча повідомлення про наближення завойовників до її кордонів надходили вже давно.

Польща у цьому плані також не була винятком. Давньоруські князі, чії князівства – Чернігівське та Галицько-Волинське – були розгромлені та захоплені монголами, правителі яких до цього намагалися вступити в союз з королем Угорщини Белою IV та польськими володарями для відбиття нападів степових завойовників, але знайшли підтримку лише в Мазовії, де вони і сховалися після поразки від Бату-хана – при дворі мазовецького князя Болеслава. При цьому волинським князям було виділено «на кормління» місто Вишеград [67, с. 76].

Монгольські війська були поділені на п'ять основних частин, що діяли хоч і самостійно, але узгоджено між собою. Орду і Байдар вирушили з правим крилом у район Любліна («область Ілавут») [69, с. 56]. О. Лизлов, спираючись на польські джерела, відзначає розподіл монгольських військ на три частини: «У першій сам ідеї до Угорських країн, другу з царем Кайдоком послав у Велику Польщу, третю частину з Петою гетьманом у Малу Польщу» [74, с. 25-26]. В. Т. Пашуто, аналізуючи повідомлення джерел про монгольський напад на країни Центральної Європи, дійшов висновку, що Бату рухався з основними силами на Угорщину та одночасно «направив загопи інших воєвод з таким розрахунком, щоб у першу чергу забезпечити себе від ударів з боку Польщі, Чехії та Болгарії» [90, с. 215]. Така стратегія в цілому себе виправдала, тому що жодна з цих країн не змогла скоординувати свої військові дії один з одним і чинити гідний опір загарбникам.

Одночасно із розоренням значної частини Правобережної України, Бату відправив у січні 1241 р. передовий загін до Польщі, завчасно зібравши усю потрібну інформацію про шляхи до Європи, використовуючи свідчення празьких, вроцлавських і краківських

купців. У тому ж місяці монголи переправились через Віслу поблизу Завихвоста, захопивши місто 2 січня. Наступним містом, яке захопили кочівники, виявився Люблін [67, с. 77]. Польський дослідник В. Чрзановський поставив під сумнів той факт, ці міста були захоплені в даний період. Як вважав історик, Ян Длугош, описуючи дані події, наклав події одного часу на інший. Свою позицію вчений аргументує тим, що монгольське військо, що діяло взимку на території країни, не мало у своєму розпорядженні облогової техніки і не могло бути багаточисельним. З ним погоджується український історик Б. Черкас, на думку якого Бату, штурмуючи добре укріплені міста на території Волинського князівства, не зміг би відправити до Польщі пороки. Висока мобільність татар засвідчує їх легке озброєння. Вчений акцентує на тому, що саме цей останній фактор і міг визначити успіху степовиків [110, с. 79].

Другий удар у лютому цього ж року був спрямований на Сандомир; розоривши цей головний опорний пункт поляків на Віслі, монголи тоді ж завдали поразки малопольському рицарству у битві під Турськом (13 лютого) [90, с. 216]. Можливо, що монгольські раті були відтягнуті на висхідні бази. у Русі. Дослідники вважають, що у зв'язку з відправкою головних сил в Угорщину проти Польщі було виділено 8-10 тис. кінноти під командуванням Байдара. В. Пашуто вважає цю цифру дещо заниженою і ось чому. За даними взятого киянами татарського «язика», Байдар (Рогеріус називає його Пета) входив до тих дев'яти «сильних воєвод», які брали в облогу Київ з Батиєм, среди них – Менгу, Гуюк, Кадан, Орду, Байдар, Бирюй, Бучек, Субедей і Бурундай; крім Байдара в Польщі діяв, як вважають, Кайду [23, с. 22].

10 березня Байдар переправився через Віслу біля Сандомира, звідки загін Кайду був спрямований ним для спустошення краю у напрямку Ленчиці з наступним виходом до Кракова. Сам Байдар зробив глибокий рейд до околиць Кельц. Прикриваючи шлях на Краків, польські краківські війська воєводи Владимежа та сандомирські воєводи Пакослава намагалися зупинити ворога, але були розбито під Хмельником 18 березня. Воєвода Владимеж загинув у битві. Краківський та сандомирський князь Болеслав Сором'язливий з

46

матір'ю, руською княгинею Гремиславою Інгварівною та сім'єю, залишивши малопольську столицю, відбув до Угорщини [90, с. 216]. 28 березня, не зважаючи на заклий опір містян, місто було захоплене і спалене. Водночас інший монгольський контингент провів в Куявію і Мазовію [56, с. 80]. Краків було зруйновано 28 березня після кровопролитної битви, судячи з того, що жменька сміливців утримала собор святого Андрія. Цей собор, що стоїть неподалік Вавеля, зберігся досі. Як і всюди, монголи розорили землю та викрадали в полон жителів [67, с.78]. У короткій редакції «Краківської хроніки» читаємо: «Татари вступили до Кракова, підпалили храм і вивели безліч мешканців» [15].

Наступ Байдара був навмисно повільним, орієнтованим уздовж течії річок, спочатку Сана, потім Вісли, а після взяття Кракова, вздовж Одера. 2 квітня під Бреслау Байдар приєднався до армій Орди та Кайдана. Вкотре вибір часу для з'єднання виявився бездоганним. Місто було підпалене або монголами, або самими його мешканцями, які знайшли притулок у фортеці, розташованій на острові. Штурм фортеці виявився невдалим, але монголи не стали затримуватися біля цієї першої серйозної перешкоди на своєму шляху з того часу, як вони покинули Володимир [100, с. 368].

На початку квітня 1241 р. об'єднані сили монголів під проводом ханів Пайдара і Кайду досягли Вроцлава – столиці Сілезії. Князь Генріх Благочестивий закликав жителів до оборони, і до Вроцлава з Малої Польщі та південної частини Великої Польщі почали приходити польські рицарі, лучники, селяни, холопи. Їх очолив Суліслав – брат краківського воєводи [90, с. 217].

В історико-географічному трактаті на початку XVI ст. «Про дві Сарматії», що належав перу Матвія Меховського, монголо-таторська навала 1241 р. представлена докладніше, увібравши вплив праць хроністів і усних переказів наступних століть. Автор писав: «Велике військо, під проводом татарського князя Пети, пішло на Краків, спустошуючи дорогою вогнем і мечем усі сусідні краї. Назустріч їм у селі Хмелік, поблизу міста Шидлова, вийшли палатин Володимир та Клемент, каштелян краківський, Пакослав палатин та Яків Рациборович, каштелян сандомирський, із знаттю і воїнами Сандомира та Кракова. Почався бій з татарським загоном, а коли він, послабшавши, відступив і з'єднався з іншим, більшим, поляки, стомлені попередньою битвою, частково

впали, грудьми зустрівши удар переважного чисельністю ворога, частиною кинулися тікати і врятувалися знайомими дорогами. Впали в цій сутичці незабутні Христін Сулькович з Недзведя, Миколай Вітович, Альберт Стампотич, Земента, Грамбіна, Сулислав – відмінні воїни, і багато інших доблесних. Ця поразка поширила такий жах, що люди почали тікати, хто куди міг, а селяни зі своїм добром і худобою сховалися в болота, ліси, непрохідні місця.

Втік і Болеслав Сором'язливий, князь Краківський і Сандомирський, з матір'ю Гржиміславою та дружиною Кінгою – спочатку до Угорщини в замок П'єніні поблизу міста Сандеца, а потім до Моравії, до цистерціанського монастиря. Татари ж, завдавши полякам поразки під Хмеліком, в перший день великого посту прийшли до Кракова і, знайшовши місто порожнім, так як усі жителі втекли, люто спалили церкви та будинки. Вони обложили, оточивши валами, церкву св. Андрія, що тоді стояла поза міськими стінами, але оскільки поляки, які засіли там у великій кількості, енергійно та сміливо відбивалися, захищаючи себе та своє добро, татари взяти її не змогли і без успіху відступили на Брацлав» [17, с. 50-51].

На початку квітня об'єднане військо під керівництвом Орду (10 тис. воїнів, з яких частина загинула під час сутичок на територіях Краківської і Сандомирської земель) [110, с. 81], Байдара і Кайду спробували захопити Вроцлав, однак штурм виявився невдалим. Подібно до аналогічних ситуацій, нападники не стали затримуватись під стінами міста. Пріоритетним завданням для них, як вже зазначалося, було не допустити об'єднання армій поляків і чехів. Монголи форсованим темпом наздогнали поляків, які були леше за один день шляху від своїх союзників, і нав'язали їм битву [110, с. 81]. Баталія відбулася під Легніцею 9 квітня.

Король Генріх, багато чув про мистецтво монголів опанувати добре укріплені міста, вирішив битися з ними у відкритому бою. Адже його об'єднана армія перевершувала їх за чисельністю вдвічі, а важкоозброєні французькі і німецькі рицарі могли зім'яти монгольську кавалерію. Німецькі рицарі у 1222 р. отримали від князя Генріха Бородатого невелике селище Лососине в Бендльовіце і, можливо, несли в ньому якусь службу [90, с. 217].

Відомий львівський історик Л. Войтович зазначав, що до коаліції Генріха Благочестивого доєднався невеликий тевтонський загін у складі війська тамплієрів, що

склали одну з п'яти з'єднань (гуфів) армії сілезького герцога. У складі 1500–2000 воїнів цього гуфа були тамплієри, іоанніти і тевтонці (рицарі, сержанти, васали та слуги орденів). Серед тевтонців найбільш численний підрозділ був з відділення ордену в Чехії. Колишні добжинці були у складі підрозділу із західних комтурств ордену. Очоловав тевтонців Поппо фон Остерна [52, с. 10].

Про участь тевтонців у битві з монголами свідчить лист, вставлений у продовження історії Королівства франків. У ньому повідомляється, що під Легницею загинуло три лицарі, два сержанти та 500 солдатів. Щоправда, справжність цього повідомлення справедливо піддається сумніву. У джерелах, що належали Тевтонському Ордену, як зазначає Я. Пилипчук [92, с. 21], нічого не йдеться про зіткнення з монголами. У творі Торнського анналіста просто згадано факт битви військ Генріха Бородатого з монголами, і тевтонські рицарі не згадуються у цій битві цьому зіткненні. Повідомлення ж Дітмара Любекського про монгольське вторгнення дуже плутані [92, с. 21].

У цьому ж загоні були гірники зі Злотої Гожі. Князь Генріх звернувся по допомогу і до Чехії. Чеський король Вацлав I (1228-1253) обіцяв привести військо. Генріх не став обороняти Вроцлав, але городяни, сховавшись у фортеці, відбили монгольський напад. Знищивши передмістя, монголи залишили місто у своєму тилу. Можливо, Генріх, знаючи про сумну долю розорених монголами сильних міст на Русі та Польщі вирішив спробувати щастя в польовій битві [90, с. 217].

Король Чехії Вацлав I відгукнувся на заклик Генріха на чолі багаточисельної армії вирушив на з'єднання з польськими військами. На момент фатальної битви чеське військо находилось на відстані одностороннього переходу від Легниці. Та обставина, що Генріх вирішив прийняти бій, не чекаючи чеської армії, що була на підході, говорить про те, наскільки він був впевнений у своїх силах [111, с. 121].

До армії Генріха Сілезького вочевидь мав намір приєднатися руський князь Михайло Чернігівський, про що свідчить його поява в Сьроді-Шльонській. Це місто розташоване за 30 км на захід від Вроцлава, приблизно на півдорозі між Вроцлавом та Легницею. Дорога, що з'єднувала ці міста проходила якраз через Сьроду. Шлях нею зазвичай займав два дні, і в Сьроді мандрівники зупинялися на нічліг. Як переконаний О. Майоров [76, с. 34], навряд чи можливо знайти інше пояснення появі Михайла зі своїм

загоном тобто на відстані одного дня шляху від Легниці напередодні доленосної битви поляків з татарами. І лише безглузда випадковість – несподіваний напад німців у Ноймаркті – завадила руському князю здійснити свій задум. Його вимушене повернення назад до Мазовії після поразки та загибелі сілезького князя («Михаиль же воротися назадъ опять Кондратови» [6, с. 58]) з усією визначенстю демонструє, що ніяких інших цілей, крім з'єднання з військами Генріха, у Михайла тоді не було [76, с. 34].

Об'єднана армія Генріха Благочестивого зупинилася і розгорнула свої бойові порядки в глибокоешелоновану диспозицію. Першу лінію утворили хрестоносці та різномовні добровольці, для посилення яких були прикріплені інші іноземні воїни та золотокопачі (рудокони) шахт. Командування ними здійснював син моравського маркграфа Болеслав. До другої лінії увійшли краківські і великопольські рицарі на чолі із Суліславом – братом краківського воєводи Володимира. Третя лінія була цілком представлена опольськими рицарями під проводом князя Мечислава. Четверта лінія складалася з рицарства з великим магістром Поппо з Остерни. П'ята (основна) частина мала у своєму складі силезських та вроцлавських зброєносців, найбільш знатних та боездатних рицарів – вихідців з Великої Польщі та Сілезії та інших найманців. Керував цією лінією (фактично резервом) сам князь Генріх.

Монгольське військо мало також п'ять корпусів: авангард, два фланги, два резервні корпуси. Водночас Ян Длугош наголосив на тому, що кількість татар було більше і вони були краще озброєні та мали військовий досвід, «кожен із загонів сам, окремо, перевищував усе військо поляків». Битва відбулася на рівнині з дуже мирною назвою «Добре Поле».

Першими в бій кинулися загони першої лінії польського війська, що склалися з хрестоносців, найманців та рудокопів. Спочатку хрестоносцям і рицарям вдалося розбити списами у жорстокій січі перші ряди монгольського війська і просунутись вперед. «Але коли дійшло до рукопашної – на мечях, татарські лучники оточили з усіх сторін загони хрестоносців та іноземних рицарів, що інші – польські – загони не могли прийти їм на допомогу без того, щоб поставити себе у небезпечне становище. Загін той похитнувся і, зрештою, ліг під градом стріл, подібно до ніжних колосків під градом (бо багато серед них було людей без щитів та панцирів)». Серед загиблих виявився і маркграф Болеслав та

інші славні рицарі Польщі. Незважаючи на включення до бою другої та третьої лінії польського війська та тимчасового відновлення бойової рівноваги, монголи вдалися до витончених хитрощів.

Байдар-хан розумів, що його тумени мають мало шансів на перемогу у відкритому єдиноборстві. Тому було розроблено план битви. Монголи на самому початку бою підпалили очерет. Димова завіса прикрила монгольську армію, яка вишикувалася в бойовий порядок. Так і не розібравшись в обстановці, Генріх наказав наступати. Європейці крізь дим не змогли розглянути розташування степовиків. Хмара стріл зустріла союзників, коли вони підійшли на відстань пострілу з лука. Майже кожна стріла знаходила собі жертву. У відповідь лучники Генріха обстріляли монголів, але безрезультатно. Як тільки лучники натягували тятиву, щоб пустити стрілу, монгольські вершники ховалися в диму і раптово з'являлися, щоб зустріти їх черговою хмарою стріл.

Коли легка кіннота відійшла, а вітер потроху розвіяв дим, європейці були вражені раптовим виглядом: перед ними була лише жменька монголів! Але то була ілюзія. Монголи вишикувались у такі стрункі лінії, що було видно лише переднього воїна. Ніколи ще європейцям не доводилося бачити такого стрункого бойового порядку.

У ході битви монголи вдалися до поширення залякуючої дезінформації, про що писав польський хроніст Ян Длугош: «в цей час якийсь татарський загін, невідомо – руського або татрського походження, дуже швидко пересуваючись тут і та між двома арміями, жакливо кричав, звертаючись до обох військ суперчливі слова. Кричав польською «Біжіть, біжіть», приводячи поляків в спантеличення, а татарською закликав до битви і стійкості. На це опольський князь Мечилав, впевнений, що це крик не ворога а друга, який подає правдивий, а не обманний знак, кинув битву і втік, вивівши за собою велику кількість воїнів, особливо тих, хто підпорядковувався йому в третьому загоні. Коли князь Генріх побачив це на власні очі і коли йому донесли про це інші, почав зітхати і плакати, говорячи: “Впало на нас велике нещастя”». А в цей час «татарське військо, повернувши зі страшним криком на поляків, прорвало доти міцний їхній стрій і завдало їм ніщівної поразки» [43].

Як стверджує А. Кушкумбаєв під згаданим «русько-татарським» загоном ховалися східнослов'янські колабораціоністи з давньоруських князівств, які добровільно перейшли або поступили на монгольську службу в період «Батієвої навали» на Русь у

1237-1240 рр., який монголи використовували як своєрідну «психологічну зброю» – підіслані «панікери», «боягузи». Проведені диверсійно-підривні акції завойовників сіяли масову паніку серед цивільного населення та суттєво підривали бойовий дух військ противника [70, с. 263].

Невдача, що спіткала відносно сильну союзну армію поляків і німців була багато в чому зумовлена першою стадією бою, коли досить слабо озброєна передова частина на чолі з Болеславом була значно відірвана від основного війська та монгольські мобільні частини, які затягнули противника який відірвався від основного війська в середину, тобто оточили і знищили їх. Тим самим монгольський авангард ставив завдання витягнути передову ворожу лінію, а крила мали взяти їх у кільце і таким чином повністю відсікти від допомоги ззовні. З цим бойовим завданням вони чудово впоралися. Один з відомих р військових фахівців полковник М. І. Марков, аналізуючи битву на Легниці, зазначав, що монгольська кіннота «мала беззаперечну перевагу над усіма проти неї виставленими військами у легкості, винахідливості та вміння володіти конем і зброєю. Чудовий бойовий порядок, який представляв на всі боки виступаючу форму... давав можливість розвивати успіх наступального бою при досконалому забезпеченні себе з усіх сторін ... та татари в більшості битв перший натиск робили з певною обережністю, намагаючись затягнути супротивника всередину свого бойового порядку, щоб стиснути його як залізним кільцем. Цим пояснюється частково те, що в більшості битв ворожі армії нерідко повністю винищувались» [79, с. 184].

Результат битви був вирішений для європейців заздалегідь тактикою степової кінноти – мобільної і швидкохідної, згуртованої найсуворішою дисципліною під єдиним командуванням, що ґрунтувалася як на системі матеріального заохочення, так і на найжорстокіших покараннях за провини.

Війська Чингісидів аж ніяк не були недисциплінованими ордами напівголих, одягнених у шкури дикунів, які перемагали числом, як спочатку вважали їхні європейські супротивники. Тактика кінних атак монголів була відпрацьована до дрібниць у незліченних завойовницьких походах, і настала черга поляків відчутти на собі їхню ефективність. Тактичні хитрощі, якими користувалися степовики, були у них в крові, і при Легниці європейці зіткнулися з повним набором цих бойових прийомів: вдаваними відступами із заманюванням у засідку під удар основних сил, членуванням загонів по

фронту та в глибину, використанням прихованого резерву. Луки монголів і тюрків були більш далекобійними в порівнянні з європейськими, про що свідчить напис на камені Чингісхана, де повідомляється про те, що його племінник Есунке пустив стрілу на 335 сажнів. Бій відкривався атакою лучників, які вели масований і водночас прицільний вогонь з коней, причому точність його була такою, що стріли постійно справу вражали в обличчя та руки воїнів супротивника і навіть перерізали тятиви їхніх луків, що приголомшувало європейців. Цей прийом полягав у тому, що степові лучники вишикувалися ланцюгом, в коло і починали атаку, «обертаючись» перед фронтом противника за годинниковою стрілкою, так що ціль завжди була ліворуч від стрільця, тобто в найзручнішій для нього позиції. Залежно від довжини фронту стрілець встигав зробити 2-3 постріли, після чого «хоровод» виводив його із зони стрільби, і він міг підготуватися до чергової серії пострілів (у сагайдаку у нього було 60 стріл), не наражаючись на небезпеку, тим більше що постійно був у русі. Противник залишався практично нерухомою мішенню, а стріли, що хмарою що летіли всього з 20–40 метрів, точно потрапляли у найвразливіші місця, і «**відразу буває багато вбитих та поранених**» [67, с. 80].

Легкі клинки та обладунки, а також наявність у кожного степового воїна запасного коня, коли під час шаленої скачки він майстерно перескакував з коня на коня, дозволяли йому краще маневрувати у бою. З дитинства степовики освоювали влучну стрілянину з лука на повному скаку, техніку їзди під черевом коня або звисившись на один бік так, що стріли противника не могли вразити їх. Вони вміли заскакувати на коня на скаку, і падати з нього з сідла, звисати на стременах і волочитися по землі, прикидаючись вбитим, спритно накидати на ворога аркан і підхоплювати на скаку предмет, що лежить на землі, стояти в сідлі під час скачки [67, с. 80].

Доволі яскраво і образно описав сприйняття монгольської тактики А. Кадирбаєв: «**Можна лише здогадуватись, що відчували при цьому польські, німецькі та французьких рицарів, які звикли до розміреного пересування в строю, європейських способів ведення бою, до атак під розгорнутими знаменами, рицарі губилися перед новим супротивником. Ось скаче рицар, чії обладунки важать 50 кг, назустріч смаглявому ординцю, маючи намір пронизати його списом, а степовик раптом різко повертає убік на своєму навченому коня і стягує німця з сідла особливим гаком, який виявляється у нього під наконечником**

списа. А за ним мчить наступний степовик із занесеним кривим клинком... Польський рицар гарцює перед ворожим батиром, хоче схрестити з ним мечі в чесному поєдинку – і раптом летить аркан, і рицар валиться на землю у своїх пудових латах, стаючи неповоротким і безпорадним» [67, с. 80]. Монголи в цей час, безсумнівно, володіли не тільки найкращою у світі військовою тактикою, але й найпередовішими військовими технологіями, запозиченими мало не у всіх країнах Азії та Європи [67, с. 80].

Викликає безперечний інтерес припущення польських дослідників, які на підставі аналізу історичних документів і фактів вважають, що монголи у битві під Легницею застосували новинку, досі невідому в Європі, – бойові гази. Учасники бою відзначали запах їдконого диму, що застелив долину перед боєм. Монгольські війська розташувалися таким чином, що вітер був з їхнього боку і зносив отруйний газ у бік ворожих позицій. Гази викидалися за допомогою спеціальних трубок, прикрашених головами драконів, яких європейські воїни прийняли за бунчуки, які подавали сигнали. Вчені висувають гіпотезу, що це був один із різновидів нервово-паралітичного газу [48, с. 191]. Існує припущення, що це димний порох. Але, можливо, суміш мала складніший склад і була спеціально приготовлена для свого роду газової атаки, оскільки відомо, що монголи перейняли від китайців їхнє вміння робити суміші, що при запалюванні виділяли газ, від якого «щури здихали, а в людей кров йшла з носа». А суміші ці готували з переробленої рослинної сировини – кросеня та кореня ще не визначеної до цього часу рослини, що застосовувалась в Китаї як отрута для щурів, а також для виготовлення миш'яку. Застосування отруйних речовин монголами при Легниці здійснювалося вміло та ефективно і мало, швидше всього, давню традицію, коли ще під час облавних полювань кочівники використовували дим для «викурювання» тварин з нір [57, с. 296]. Таким чином «газова» атака монголів внесла сум'яття в ряди їх супротивників, не залишивши їм жодного шансу на перемогу.

Удавана втеча монголів тривала доти, поки рицарі остаточно не розформували свої ряди. Раптом перед європейцями виросла ціла армія: це були основні сили Кайду-хана, які ще не вступали у битву. Потужний удар важкої монгольської кінноти перекинув рицарів, які хаотично наступали. На самому початку монгольської атаки було вбито короля Генріха, що ще більше дезорганізувало і деморалізувало європейців.

Візуальні зображення цієї події дійшли до нас завдяки канонізації матері герцога – святої Ядвіги. В її ілюстроване життя було включено невеликий цикл мініатюр (три зображення), присвячений битві при Легніці. Розглянемо першу мініатюру циклу (див. додаток № 3), на якій зображений початковий етап битви. Монгольські воїни (зліва) помітно відрізняються від своїх супротивників як зовнішнім виглядом, так і тактикою бою. Легко озброєні воїни засипають ворогів стрілами і металевими списами, в нижній частині композиції можна побачити, як монгольські вершники розвертають коней прагнучи ухилитися від лобового зіткнення з рицарями. Християнське військо ділиться на три яскраво виражені групи: важкоозброєні рицарі в першому ряду, які атакують супротивника зі списами напереваги, потім воїни з більш легким озброєнням і, нарешті, озброєні дручками ополченці з непокритими головами на задньому плані. Таким чином, дана мініатюра повністю відповідає нашим уявленням про те, що відбулося на Легніцькому полі 9 квітня 1241 р., і, більше того, є однією з найбільш реалістичних батальних сцен в середньовічній мініатюрі в цілому. Аутентичність зображення підкреслюється конкретикою в зображенні гербів рицарського війська. крім самого герцога (щит і стяг з чорним орлом) за геральдичними зображеннями на щитах можна ідентифікувати представників деяких рицарських родів Сілезії, таких як: фон Брахуич (чорний олень з золотими рогами), фон Чаммер (білі роги буйвола) та ін. Все це свідчить про те, що пам'ять про битву при Легніці була живою серед сілезької знаті і через століття потому [80, с. 173].

Слідом за рицарями було розбито польських і сілезьких воїнів. Союзна армія зазнала приголомшливого фіаско. Загинула велика кількість польської шляхти і панів: брат краківського воєводи Володимира Суліслав, воєводи Клеменс, Конрад Конрадович, Стефан та син його Анджей, Томаш Петрків, Петро Куша та ін. [4, с. 154-155].

Монголи настромили голову Генріха на вістря списа і прискакали до стін Легниці, тим самим нагадуючи, що всякого, хто наважиться чинити опір воїнам великого Бату-

хана, чекає подібна участь [111, с. 122]. Але й існує й інша версія загибелі Генріха, викладеній в «Історії Тартар» брата Ц. де Брідія: герцог Генріх Сілезький потрапив у полон до монголів і вони змусили його стати на коліна пред монгольським військовонаачальником, який загинув раніше. Потім герцога вбили, а його голову відрубали і відправили до Бату [42, с. 112]. У донесенні брата Іоанна епізоду про долю Генріха Сілезького немає. Тому не зовсім зрозуміло, кому належать відомості про розправу монголів над полоненим герцогом, братові Бенедикту або переписувачу повідомлення, брату Ц. де Брідія [108 а, с. 289]. У більшості латинських джерел, що згадують битву на Легниці, про загибель Генріха згадується лише у загальних виразах [26, с. 158]. Згідно з польською «Великою хронікою», Генріх загинув на полі бою, а про полон його немає мови [4, с. 154]. У польському рукописі середини XIV ст. зображено монгольське військо, що тримає в облозі місто Легницю. У руках монгольського вершника спис, на який насаджено голову князя Генріха [108 а, с. 289].

Справа не в тому, що різні джерела по-різному висвітлюють одну й ту саму подію – смерть Генріха Сілезького. Ця обставина легко зрозуміла ступенем поінформованості того чи іншого автора. Загадково виглядає повна розбіжність описів загибелі герцога, що виявляється порівнянням європейських хронік з повідомленнями, принесеними францисканською місією. В одному випадку йдеться про героїчну смерть воїна, в іншому – про ганебну смерть полоненого. Повідомлення про героїчну смерть Генріха у відкритому бою з монголами відповідають уявленням про поведінку, гідну воїна, але в даному випадку вони є історичним міфом. З іншого боку, ми не маємо підстав вважати, що відомості про трагічний кінець Генріха, що повідомляються братом Бенедиктом є твердим історичним фактом. Брат Бенедикт передає чужу розповідь. В обох випадках ми стикаємося з оціночним явищем і кожне з них далеке від реальності. Що було «насправді», ми не знаємо, власне, та й це не важливо. Подія знаходить зміст та сенс лише в устах оповідача. Найбільш значущим видається така обставина: можливість порівняти дві версії події та виявити невідповідності, недоступні погляду європейських спостерігачів. У новій ієрархії влади, створюваної монголами, переможеним правителям належало прийняти нові правила поведінки, інакше їх чекала трагічна смерть [108 а, с. 290].

У 1242 р. Понс де Обон, магістр ордену тамплієрів у Франції, надіслав послання Людовіку IX. Лист зберігся в «Анонімній хроніці королів Франції». У хроніці лист помилково датований 1236 р., тоді як в ньому описаний похід монгольських військ на Польщу в 1240 р., Моравію та Угорщину 1241 р.; до того ж Понс де Обон знає про насильницьку загибель польського герцога Генріха II, який отримав після смерті прізвисько Благочестивий. Магістр пише: «Моему високому пану королю, милістю Божою королю Франції, Понс з Обона, магістр ордену тамплієрів у Франції, привіт, з готовністю бути у волі вашій у всьому, з повагою та на славу Господа. Звістки про татар, як ми їх чули від братів наших із Полонії, які прийшли в капітул. Доводимо до відома вашої Величності, що татари розорили і спустошили землю, що належала Генріху, герцогу Полонії, а його самого, разом із багатьма баронами, і шістьох з наших братів, трьох лицарів, двох служителів і п'ятсот наших людей умертвили; а троє наших братів, яких ми добре знаємо, врятувалися. Потім вони спустошили всю Угорську землю та Богемську; після чого вони розділилися на три загони, з яких один знаходиться в Угорщині, інший у Богемії, а третій в Австрії. І зруйнували вони дві найкращі вежі та три поселення, які ми мали у Полонії; а все, що ми мали в Богемії та Моравії, вони зруйнували повністю. І ми побоюємося, як би те саме не трапилося в німецьких землях. І знайте, що король Угорщини та король Богемії та два сини герцога Полонії та патріарх Аквілеї з великою кількістю людей не наважилися атакувати навіть один з їхніх трьох загонів. І знайте, що всі барони Німеччини, і сам імператор, і все духовенство, і всі благочестиві люди, ченці та навернені прийняли хрест; яacobіни та молодші брати [всюди] до самої Угорщини прийняли хрест, щоб іти проти татар. І якщо станеться, як нам казали наші брати, що, з власної волі Божої, [всі] ці будуть переможені, то до самої вашої землі не знайдеться нікого, хто міг би їм [татарам] протистояти» [32, с. 3].

Після розгрому військ європейської коаліції, монголи підступили до Легниці. Але городяни не занепали духом, дізнавшись про результат битви, і відбили ворожий напад. Тоді монголи відійшли до Одмухова. Пробувши в Нижньому Шльонську два тижні, вони вирушили під Рацибуж, але й тут на них чекала невдача. Місто встояло. За розпорядженням Батия, який із головними силами знаходився в Угорщині і вважав за потрібне відрізати чеські війська, що знаходились на північ від Дунаю, рать Байдара

відійшла 16 квітня від Рацибужа і попрямувала, як свідчить «Кельнська хроніка», у Моравію. По дорозі один із загонів доходив до Мейсена [90, с. 217].

Розгром німецьких рицарів при Легниці, які вважалися найкращою армією в Європі, переконливо довів, що старий контингент неспроможний організувати відсіч монгольській кавалерії, здатної переможно пройти аж до «останнього моря». Можливо, після такої приголомшливої поразки, вважає Я. Халбай, німецькі рицарі назавжди скинули з себе громіздкі обладунки [101, с. 213]. Згодом німецькі рицарі на весь голос заявляли, що удаваний відступ монголів суперечить честі та гідності воїна, що вони, рицарі, ніколи б не дійшли до такого ганебного вчинку [111, с. 123].

Завойовники зазнали у Польщі чималих втрат. Як писав у середині XIII ст. Плано Карпіні, з війська Бату-хана, який брав участь у поході вглиб Європи, «багато було вбито в Польщі» [23, с. 42]. Однак набагато більше загинуло мирних жителів, які зазнали «величезного побиття, здійсненому татарами (монголами), і головним чином християн, а переважно угорців, моравів та поляків», – повідомляє той самий Карпіні [23, с. 60].

Завершуючи висвітлення перебування монголів на території Польщі, варто звернутися до свідчення «Рочника краківського капітулу»: «1241. Тартари, увірвалис до Кракова, плюндрують і спалюють церкви і убивають місцевих жителів, не зважаючи ані на вік, ані на стать; багатьох краківських рицарів, через надмірну любов поляків до багатства і розкоші, вбивають у битві вдаючись хитрих трюків; їхні великі багатства забирають із собою. Зрештою, увірвавшись в Сілезію, зустрілися з князем Генріхом та його армією, самого князя і багатьох з його оточення убили; отже, замордувавши багатьох у різанині і завдавши Полякам жорстокої шкоди, вирушили до своїх до Угорщини» [2].

Серйозні побоювання у зв'язку із монгольською загрозою виникли у чеського правителя Вацлава I (1230-1253). Очевидно, саме після зруйнування Києва 19 листопада 1240 р., один з авторів «Продовжувачів хроніки Козьми» зафіксував, що «великий жах охопив Чехію перед татарами». Переляк огорнув багатьох мешканців Чехії, а в церквах навіть започаткували пости і покаяльні процесії [72, с. 238].

Вацлав I очікував вторгнення степовиків із півночі, вважаючи, що вони вторгнуться в чеські землі десь в кінці першого тижня після великодня. Це мало статися десь 7 квітня 1241 р., оскільки Пасха тоді відзначалася 31

березня. Король почав активно готуватися до захисту своїх володінь, відповідно 10 березня 1241 р. поінформував про небезпеку монгольської інвазії німецьких князів, в першу чергу тюрінзького ландграфа Генріха IV Распе (1227–1247) [72, с. 238]. Вірогідно від нього ця інформація поширилась далі. Про загрозу монгольського вторгнення дізнався імператор Фрідріх II Штауфен (1212–1250), котрий знаходився в Італії, французький король Людовік IX (1226–1270) та англійський правитель Генріх III (1216–1272). Молодий король Людовік IX мав намір зупинити просування монголів у Франції і навіть був готовий загинути на полі бою як мученик. Імператор Фрідріх II Штауфен висунув пропозицію відрядити для організації відсічі монгольським нападникам німецький контингент під командуванням свого сина – Конрада IV. Не залишився бездіяльним і чеський монарх, котрий також почав збирати армію [18, с. 139].

Чехії загрожував значно менший у кількісному відношенні монгольський контингент, котрий під командуванням старшого брата Батия – Орду-Ічина просувався через територію Малопольщі і Силезії у західному напрямку. Як вже зазначалося, у лютому 1241 р. татари захопили Люблін, Сандомир, а наприкінці березня – Краків. Болеслав V Сором'язливий, правитель Сандомира з матір'ю Гремиславою та дружиною Кунігундою евакуювався до Угорщини, згодом знайшов притулок в одному з цистерціанських монастирів Моравії, можливо, у Велеграді. Кочівники проникли до Силезії, спалюючи все на своєму шляху, розоряючи міста і села [90, с. 216].

Загибель Генріха Сілезького справила гнітюче враження на Вацлава I. Про це він сам писав у листі до невідомого князя, прохаючи про допомогу в організації відсічі татарам. «Саме тоді, коли залишались у Польщі, ми зі своєю армією знаходились від князя Генріха (Побожного) настільки близько, що у той день, коли він загинув, з всією нашою потугою ми могли пробитись до нього; але він, не порадившись з нами і не звернувшись до нас про допомогу, рушив проти них, в результаті чого був ганебно страчений; довідавшись про це, ми з військом підійшли до кордонів Польщі, маючи на меті наступного дня з Божою допомогою здійснити проти них заслужену помсту. Проте вони,

дізнавшись про наш план і намір, кинулися втікати і [...] в нашу землю Моравську повернули» [72, с. 239].

Коли чеський монарх дістався до поля бою, то виявив тут тіла загиблих воїнів. Він прагнув нав'язати противнику новий бій, проте монголи уже розбрелись в пошуках здобичі і трофеїв і усіяко ухилялися від зіткнення з свіжими військами. В таких реаліях чеський правитель змушений був діяти вкрай обережно. Його головним завданням було те, щоб не допустити просування ворога вглиб чеських володінь. Тому про переслідування монголів сподіватись не доводилось. Залишався єдиний варіант, на який Вацлавові I в стратегічному відношенні потрібно було зважати: він не міг розсереджувати свої збройні сили, а навпаки – зосереджувати їх там, існувала найбільша загроза вторгнення кочовиків [72, с. 239].

Після розорення Сілезії на шляху монгольського просування були чеські території. Проте тут, як вже зазначалося були готові до вторгнення ворога. З Сілезії до Чехії противник міг пройти тільки Кладською дорогою, оскільки лише вона була легкопрохідною для монгольської кінноти. Гіпотеза про те, що саме цей маршрут буде вибрано татарами, стало зрозумілим після того, як незабаром після перемоги під Легницею, татари вирушили до міста Отмухува, на півдні Чехії, де «впродовж двох тижнів залишались, грабуючи, на землях, і потім, вчинивши велику різню, прийшли в Моравію, і потім об'єднались зі своїми в Угорщині, де залишались впродовж року» [33].

Скориставшись ситуацією, що склалася, Вацлав I посилив своє військо і передислокувався до Кладська, щоб захищати Чехію. Доволі швидко виявилось, що його розрахунки спрацювали. В першій половині квітня 1241 р. монголо-татари рушили на Кладсько, проте зустріли тут запеклий спротив і змушені були відступити, оскільки тримати в облозі укріплені міста не було у їхній пратиці. У підсумку загрозу вторгнення в Чехію з боку Кладська вдалось усунути. Згодом стало зрозуміло, що ще більша небезпека з'явилася в іншому місці. Невеликий татарський загін, котрий після Легницької битви кинувся розорювати віддалені землі, дістався до Мейсена, вірогідно, просто заблукав. В ситуацію загального страху почали ширитись чутки, що це передовий загін кочовиків. Тож не дивно, що чеський монарх також повірив цим чуткам. Пересвідчившись, що ворог відступив з околиць Кладська, Вацлав I виступив з військом через Житава до Мейсена,

оскільки свідси шлях до Чехії був ще більш відкритий і придатний для переміщення кінних загонів номадів [72, с. 240].

Вочевидь по дорозі на Мейсен, чи вже на місці, Вацлав I отримав інформацію, що татари вдерлися до Моравії та руйнують її. Це було основне військо Орду-Еджена, котре через Моравію рухалось з Силезії у південно-східному напрямку [72, с. 240].

Свідчення про безчинства монголів під час їхньої виправи моравськими землями наявні у продовженні «Кельнської королівської хроніки», написаному в обителі св. Пантелеймона. В тексті джерела зазначено: «Пройшовши через Польщу, цей народ (монголо-татари) вторгся в Моравію і, у що важко повірити, за один день і одну ніч здолав відстань у чотири дні шляху, перебравшись до того ж через бурхливі річки». Автор також повідомля, що монголо-татари «розорили усю Моравію, за винятком фортець і укріплених поселень. У ході цієї виправи вони перетнули межі Мейсенського єпископства, вбивши багатьох людей. Потім вони рушили в Угорщину» [72, с. 240].

Стосовно часу появи монголо-татар в Моравії варто зазначити, що інформація в наявних джерелах різниться. У середньовічному анонімному фрагменті уривку «De invasione Tartarorum fragmentum» («Фрагменти про татарське вторгнення») наявне свідчення про те, коли саме монголо-татари рухались до Угорщини через територію Моравії: «четверте татарське військо, котре спустошило Польщу і перемогло християн, обійшовши Моравію, прийшло в угорську землю» [37, с. 112]. Великдень у 1241 р. відзначалося 31 березня, то ця подія сталася десь 21 квітня. На цей же період вказують і «Сілезькі компілятивні аннали» [33], де зазначено, що після Легницької битви татари протягом двох тижнів розорювали землі довколо Отмухова, далі перемістились до Моравії і, скоївши там велику різанину, вирушили до Угорщини для з'єднання з іншим військом.

Як вважає В. Новотний, армія Пайдара, нічого не досягнувши біля Кладська, затрималась поблизу Охмутова, чекаючи на загоны, що розбрелися довокла з метою грабунку і навіть могли розорити околиці Рацибужа, після чого раптово вторглись до Моравії [72, с. 241].

Матвій Паризький наводить текст «Послання брабантському герцогові Генріхові», датований 1242 р., у якому читаємо: «Напередодні дня Господнього Вознесіння вони (татари) вторглись до Моравію, де знаходяться й нині» [27, с. 160]. Таким чином, з процитованого фрагменту джерела випливає, що монголи з'явилися в Моравії приблизно 10 травня 1241 р. Однак, як вважає І. Ліхтей, більш вірогідно датувати ці події серединою квітня [72, с. 241].

Сучасники були вражені тією обставиною, що у Моравії ніхто не чинив опору кочовикам. Магістр Рогерій таку ситуацію, зокрема, пояснював тим, що її володареві ніхто не надав допомогу. Однак дане повідомлення як стверджує І. Ліхтей, містить певні неточності. Зокрема, магістр Рогерій пише, що Пайдар з нечуваною жорстокістю вдерся в «землю герцога Моравії, якому не змогли допомогти інші герцоги» [31, с. 30]. Як пояснює науковець, у той час Моравія мала статус маркграфства, управління яким здійснювалось сином чи братом чеського монарха. Але у джерелах не вказано, хто саме у 1241 р. носив титул моравського маркграфа. Можливо на той час маркграфство безпосередньо підпорядковувлось Вацлаву I на правах лену. Тому повідомлення, вочевидь потрібно інтепретувати так, що Вацлаву I не надали підтримки німецькі князі [72, с. 241].

Як стверджує монгольський дослідник Ч. Чойжилжавин, в Моравії не відбувалось якихось масштабних битв, вочевидь тому, що її територія гориста, малогаселена, в стратегічному плані не представляла інтересу для монголів [111, с. 177]. Через тиждень-два всі орди перетнули її територію [49, с. 67].

Дорого монголи обклали засідкою фортецю-твердиню Оломоуц. У ніч на 24 червня 1241 р. чеський воєвода Ярослав зі Стернберга на чолі дружини зробив вилазку і напав на монгольський табір. Чехи оголосили цю вилазку грандіозною перемогою. У більшості історичних праць, що з'явилися на світ у радянський час, ми знаходимо значно перебільшені «відомості» про так звану нищівну поразку монгольських військ під Оломоуцем [86, с. 44].

Як уточнює Ч. Чойжилжавин, потрібно згадати той факт, що під час завойовницьких походів монголи жодного разу не зазнавали поразок під обложеним

містом. І це заслуга того, що облогові дії велися згідно з усіма нормами та законами воєн. Як припускає науковець, цілком ймовірно, що Ярослав розцінив повернення до фортеці перемогою. Адже вилазки зазвичай закінчувалися майже повним знищенням сміливців. Автор не виключає і того, що вилазка мала успіх, і монголам дійсно було завдано певної шкоди. Але говорити про повний розгром монгольського корпусу неможливо [111, с. 137].

Не зважаючи на це, сучасники наголошували на важливій ролі, котру відіграв Вацлав I у конфронтації з ворогом. Зокрема імператор Фрідріх II Штауфен у листі до англійського монарха зазначав: «Друга частина армії (монголів) завдала удару на кордоні з Чехією і була зупинена, коли правитель тієї землі зі своїми підлеглими здійснив потужний опір» [цит. за: 72, с. 241]. Грунтуючись на цьому свідченні, дехто з чеських науковців схиляються до того, що саме активна протидія Вацлава I стала причиною зупинки просування монголо-татар на західному напрямку. Однак цю точку зору І. Ліхтей вважає надто сміливою [72, с. 241].

Таким чином, можемо констатувати, що метою нападу на Польщу, вірогідно, було усунення загрози удару з її боку по основному контингенту номадів, що наступав на Угорщину. План ведення воєнних дій Бату-хана підтверджує дане припущення. Два тумени військ під командуванням Байдара і Кайду вторгались в Польщу і Сілезію, а хан Кадан оточив Угорщину з півдня, відрізавши її від південних королівств, і потім об'єднався головними силами. Сам Бату-хан на чолі основних сил рухався до серця Угорщини – адміністративних і економічних центрів – міст Буди і Пешту. Монголи були добре обізнані з ситуацією всередині Польщі: про систему фортифікаційних укріплень і логістичну інфраструктуру.

У критично небезпечній Центральній Європі час король Чехії Вацлав I організував захист кордонів свого королівства. Не зважаючи на те, що йому так і не вдалось захистити від розорення територію Моравії, однак вглиб чеських земель противник не просунувся. Попри всі старання монарх не зміг би помститись монголо-татарам, оскільки вони оперативно вийшли з Моравії і, не зустрічаючи на своєму шляху серйозної протидії, добралися до Угорщини, де з'єдналися з головними силами Бату-хана.

РОЗДІЛ 3. ПОХІД МОНГОЛІВ В УГОРЩИНУ

Первинну інформацію про початок Західного походу монголів доставив до Європи домініканський брат Юліан після повернення з подорожі до заволзьких мадярів наприкінці 1235 р. Юліан вирушив за Волгу з таких причин. Згідно з Рікардусом, переписувачем звіту про першу східну подорож брата Юліана; брати домініканської провінції Угорщини вирішили знайти прабатьківщину західних угорців зі співчуття до заволзьких мадярів.

Домініканці дізналися про східних мадярів з якоїсь угорської хроніки, текст якої не зберігся. В ній говорилося, що заволзькі мадяри продовжували «перебувати у гріху зневіри». Перша експедиція домініканців вирушила до Північного Причорномор'я у першій половині 1231 р., але не увінчалася успіхом [106, с. 7].

Але більш важливою є наступна згадка «народу тартар», під якими Рікардус, безперечно, мав на увазі кочівників улусу Джучі. Згідно свідчень Рікардуса, спочатку відносини мадярів з монголами склалися не найкращим чином, що призвело до відкритого зіткнення; яке, мабуть, мало місце близько 1222 р. Однак далі Рікардус допустив самовільне пояснення і стверджував, що монголи зазнали поразки від мадяр при першому зіткненні і уклали з ними військовий союз, «повністю спустошивши п'ятнадцять царств» [106, с. 8]. Цей домисел Рікардуса явно суперечить свідченням брата Юліана, наявні у звіті початку 1238 р. про його подальшу подорож на схід. За словами Юліана, монголи не лише не уклали союзу з мадярами, а й вели з ними безперервну війну протягом 14 років, аж до їх підкорення на п'ятнадцятий рік конфлікту [106, с. 8].

У своєму посланні брат Юліан повідомляв, що згодом він вирушив до Італії з очевидним наміром інформувати Римську курію про результати своєї східної місії. Подорож Юліана в Рим мало відбутися впродовж 1236 року. Паралельно інша домініканська експедиція вирушила з Угорщини до заволзьких мадярів. Чотири учасники цієї домініканської місії досягли східних кордонів Володимиро-Суздальського князівства, де їм зустрілися «якісь угорці-язичники», змушені залишити «Велику Угорщину» у зв'язку з повномасштабною монгольською інвазією. За словами брата Юліана, ці біженці шукали притулку на заході і були готові прийняти католицизм, «аби дістатися до християнської Угорщини». Тому брати-проповідники відмовилися від початкового наміру

відвідати «Велику Угорщину», і сконцентрувалися на прозелітизмі серед мадярських біженців. Але Юрій Всеволодович, Великий князь Володимирський, був стурбований перспективою поширення «римської релігії» у своїх володіннях і вигнав домініканців зі свого князівства [106, с. 10].

Однак домініканці не вважали свою місію виконаною і попрямували до Рязанського князівства з наміром потрапити кружним шляхом до «Великої Угорщини» або (що було більш імовірним) для того, щоб розгорнути прозелітичну діяльність серед мордвинів чи навіть монголів. Наприкінці червня 1237 р. двоє з учасників домініканської місії вирушили в землю мордвинів, але зникли там безвісти; оскільки, як пояснює брат Юліан, «вождь мордуканів» підкорився монголам на момент візиту домініканських місіонерів. Двоє інших учасників місії марно намагалися дізнатися про долю своїх побратимів. Але, зрештою, вони були змушені залишити Рязань і повернутися до Угорщини у вересні 1237 р. [106, с. 10].

У свою чергу, брат Юліан вирушив з Риму на схід на початку 1237 р. після того, як він отримав від папи Григорія IX припис відновити прозелітичну діяльність серед заволзьких мадярів разом з можливим дорученням зібрати відомості про військові дії монголів. Очевидно, брат Юліан був наділений повноваженнями представника Апостольського престолу, оскільки він був прийнятий Великим князем Володимирським. Юліан отримав від Юрія Всеволодовича не тільки усне застереження про намір монголів напасти на угорське королівство, а й перехоплений ультиматум Бату, адресований угорському монарху Белі IV (про який йшлося у першому розділі) [106, с. 10].

В «Іпатіївському літописі» повідомляється, що йти на Угорщину порадив Батю захоплений ним в полон київський тисяцький Дмитро Єйкович [25, с. 176]. Зрозуміло, що Батий і сам збирався туди йти, а поради тисяцького, мабуть, стосувалися свідчень про снігову ситуацію на перевалах у Карпатах, яка сильно залежала від погоди у різні пори року [107, с. 389].

Розоривши землі Південної Русі і захопивши Київ, армія Батия розділилася на кордонах Рутенії та Угорщини на декілька великих загонів (незважаючи на те, що Рашидад-Дін описує дії чотирьох з'єднань, він, підсумовуючи, називає п'ять) [29, с. 38]; Фома Сплітський згадував про два зағони – Батия и Кадана [36, с. 106], Рогерій так само, як і Рашид-ад-Дін, називав чотири [31, с. 29-31]). Праве

крило цього війська висунулось в Польщу, в той час як решта в декількох місцях вторглись на територію Угорського королівства.

Незважаючи на те, що хронологія монгольського вторгнення до європейських королівств є в цілому вивченою, однак при детальному розгляді можна визначити певні етапи монгольської експансії, які не мають хронологічної прив'язки. Так, наприклад, руські літописи містять єдине повідомлення з усієї монгольської кампанії в Угорщині, це згадка про битву на р. Солоній (Шайо), але її опис не містить будь-якої хронологічної прив'язки. Тут варто відзначити, що повідомлення про битву на р. Солоній у більшості літописів поміщається під 6748 р., коли, згідно з літописцем, відбулося взяття монгольською армією Києва: «Батью же вземшю градъ Киевъ ... иде во Угры, Король же Бела и Каломанъ сrete и на реце Солоной; бившимся имъ полкомъ, бежаша Угре, и гнаша э Татаре до реке Дуная; стояша до победе три лета» [25, с. 178].

Очевидно, що монголи не могли подолати таку велику відстань і розорити безліч міст у двох величезних країнах за вказаний термін, причому дата взяття Києва залишається спірною, особливо на етапі вивчення монгольської навали. Саме тому датувати початок монгольської експансії до Угорського королівства, покладаючись на свідчення руських літописів, неможливо. В рівній мірі разом з руськими літописами неможливо спертися і на літопис Рашид ад-Діна, в якому вказано на руйнування Угорського королівства разом з підкоренням Південної Русі, причому повідомлення вміщені під одним роком, а саме під 1239 р. [30, с. 123].

Разом з арабськими і руськими літописами жодної критики не витримують деякі іноземні джерела, наприклад, «Аннали краківських мансіонаріїв», у яких зазначено, що підкорення Угорщини сталося в 1239 р.: «У літо Господне 1239 татарський народ, розділившись на дві частини, зіткнувшись з угорським королем, переміг угорців та вбив брата короля – Коломана. Король на кораблі пішов за море, після чого татари спустошили Моравію, Сілезію, Вроцлавську та Краківську землі та через землі Серадза, Сандомиру,

Русі та Поділля...» [1]. У цьому повідомленні знайшли відображення події, що відбувалися протягом чотирьох років, причому послідовність подій порушена, оскільки Русь, Поділля, Сандомир та інші території постраждали від монгольських військ раніше, ніж угорський король «пішов за море». Автор анналів вірно повідомляє, що монгольська армія була поділена на дві частини, а відомості про вбивство Коломана є вірними лише частково, оскільки Коломан був поранений у битві на р. Шайо, а помер він уже в Загребі від отриманих ран. Суперечливість даного повідомлення звістки можна пояснити тим, що, можливо, воно було записане пізніше, можливо, з чуток і домислів, тому дата була вказана для того, щоб показати приблизний час того, що сталося, або автор не пам'ятав точної дати подій, що відбулися [109, с. 23]. Більшу ясність вносять «Велика хроніка про Польщу», в якій зазначено, що роком вторгнення монгольських військ як до Польщі, так і в Угорщину є 1241 р., але уточнення про час початку вторгнення монгольських орд в Угорщину відсутнє [4, с. 154-155]. Також у «Великій хроніці...» містяться відомості про розгром угорців на нар. Шайо, але загалом інформація більш інформативна для датування початку вторгнення монголів у польські землі [4, с. 155].

Основним джерелом для датування початку монгольської навали в Угорщину можна вважати «Жалісливу пісню про розорення Угорського королівства татарами», яка була написана магістром Рогерієм. Її автор у період монгольської навали був капеланом кардинала Іоанна Толедського, який періодично відправляв його до Угорщини для вирішення церковних справ. «Жаліслива пісня...» є відображенням спогадів магістра Рогерія, записаних після перебування в монгольському полоні. У своєму творі Рогерій розповідає про події, що передували монгольській навалі, а саме про політику короля Бели IV і про прибуття половецьких орд, які бажали знайти в Угорщині притулку від монгольської люті [31, с. 17-26]. Потім описуються події монгольського вторгнення та їхнє панування на підкореній території аж до відходу з Угорщини [31, с. 28-60]. Очевидно, що свої спогади магістр записав не раніше 1242 р., оскільки він вказує на багато подій, що відбувалися одночасно в інших країнах.

На підставі ретельного аналізу твору Рогерія, С. Циб та В. Чичинов стверджують, що початковий етап вторгнення монгольських військ в Угорське охоплював часовий проміжок з 25 грудня 1240 по 11 квітня 1241 р. Даний період слід охарактеризувати ретельною та продуманою підготовкою до поступального просування монгольських орд угорською територією, а також і розгубленістю захопленої зненацька і погано організованої угорської верхівки і армії [109, с. 24].

Дослідники вибудовують хронологічну послідовність таким чином: 25 грудня 1240 р. – монгольські війська розміщуються вздовж русько-угорського пограниччя, яке активно ними розграбовується; 8 березня – початок наступу на Угорське прикордоння Батиєм; 12 березня – битва за Верецький перевал; 15 березня – монголи прибули до Пешту; 17 березня – монголами пограбовано м. Вац; 11 квітня – битва на р. Шайо [109, с. 24].

Рашид-ад-Дін розповідає, що «Кадан і Бурі виступили проти народу Сасан і після триразової битви перемогли цей народ. Бучек, через Караулаг, пройшовши тамтешні гори, розбив ті племена [кара] улаг. Звідти через ліс та гору Баякбук вступив у межі Мішлява та розбив ворогів, які там стояли, готові зустріти його» [29, с. 45]. Під «народом сасан» малися на увазі саси (як їх називали угорці), або саксонці – населення гірської країни, в якій було розташоване місто Рудана, де, за свідченням Рогерія, добувалося срібло [31, с. 30]. Тим часом дарчі грамоти короля Ендре II, який запросив рицарів Тевтонського ордену для охорони рубежів королівства в землю Бурца, давали право на видобуток срібла та залишення собі частини доходів від тієї, що мала належати королівському казначейству [40, с. 192]. Цілком можливо, що згадана Рудана (нинішня Родна) в певний момент належала тевтонським хрестоносцям, що, безсумнівно, могло позначитися на якості укріплень: оточена стінами та ровом, вона була серйозною препоною заgonу Кадану, проте вдалося взяти і її [30, с. 30].

Потім Кадан вирушив на з'єднання з армією Батия і разом з ним брав участь у трагічній для угорської армії битві на р. Шайо. Другий загін – Бучека – рушив уздовж східних передгір'їв Карпат до території Південної Молдови, а звідти до Валахії. Це цілком узгоджується із вказівкою Рогерія про те, що діяв південніше за всіх загін

монгольського війська, «...перейшовши... річку, що називається Зерех, прийшов у землю єпископа команів і коли були розбиті люди, які зібралися для битви, почав ту землю приводити в повну покірність» [30, с. 31]. Вказівка Рашид-ад-Діна на те, що Бучек розбив волохів (без згадки половців), не суперечить розглянутим вище відомостям про населення цієї землі. Очевидно, дії цього ж загону монголів знайшли відображення і в легендарних оповіданнях про утворення Молдавської держави, що дійшли у складі низки збірок історичного змісту XVI–XVII ст., де географія походу на Угорщину татар обмежується на сході річкою Молдова, впадає в Сірет [75, с. 13].

В якості одного з припущень, що стосуються розділу армії Батия на декілька загонів, що діяли з різних напрямів, висловлювалась ідея про грандіозну «облаву» у Східній Угорщині [54, с. 163], тактиці підкорення земель, опробуваній монголами в Азії і на Русі. Однак якщо дії основних сил Батия можна логічно пояснити (сам він пішов найкоротшим шляхом, знищивши оборону на Руському проході, корпус Кадана виршив до срібних копалень Ойтоцького проходу), то дії загону Бучека, відправленого в далекий обхід до південних відрогів Карпат, тобто вздовж східних кордонів королівства, здаються неспроможними. Тим більше, що справжня «облава» почалася тільки після того, як об'єднаними силами корпусів Батия та Кадану на р. Шайо було знищено основну бойову силу королівства – армію Бели IV і Коломана [107, с. 393].

Як вважає Ф. Веселов, марш південного корпусу монгольської армії можна пояснити необхідністю знищити залишки племені куманів Котяна. Підкоривши Половецький степ, монголи могли розраховувати на їхню васальну залежність, Котян же разом із військом, який зберіг боєздатність, підкорився королю Угорщини, що могло стати однією з причин монгольської агресії проти останньої [50, с. 75].

Наприкінці грудня 1240 – у січні 1241 рр. монгольське військо підійшло до Карпат. Давній друг угорського короля Данило Романович прибув до Угорщину до двору Бели IV, з пропозицією організації союзу проти монголо-татар, скріпленого шлюбом його сина Лева з донькою Бели. Однак друзі дитинства не змогли порозумітися і угорський правитель за словами Л. Войтовича,

«відкинув можливість рівноправного союзу з тим, хто ще недавно вів за уздечку його коня» [51, с. 256].

Фома Сплітський, архієпископ Салони та Спліта, про підготовчі заходи угорського короля писав у дещо зневажливій формі. За його словами, Бела IV наближення монголів до території Угорщини прийняв «як жарт чи безглузду нісенітницю», оскільки такі звістки угорці чули раніше і «поклалися на силу королівського війська» [31, с. 104]. Далі хроніст повідомляв, що король нарешті вирішив укріпити кордони королівства і «дійшов до гір, що знаходились між Рутенією та Угорщиною. Монарх розпорядився влаштувати довгі загородження, вирубавши потужні ліси та заваливши зрубаними деревами всі місця, які здавались легко прохідними» [31, с. 105]. Очевидно, антиугорська спрямованість оповідання Фоми Сплітського була обумовлена тим, що Бела IV буквально напередодні монгольського вторгнення в Угорщину вороже поставився до запровадження італійського управління та посилення автономних тенденцій у підпорядкованому йому місті Спліті [45, с. 82]. Не зважаючи на вжиті заходи по укріпленню угорських кордонів, вже у середині березня 1241 р. монголи вторглися через Верецький перевал до Паннонії [55, с. 70].

Після вторгнення в Угорщину хан Кадан оточив Угорщину з півдня, відрізвавши її від південних королівств, і потім об'єднався з головними силами. Сам Бату-хан на чолі своїх тримав до серця Угорщини – адміністративних і економічних центрів – міст Буди і Пешту [62, с. 153].

Угорський правитель не мав військової сили, достатньої для організації спротиву монголам і покладався на допомогу половців. Однак наміри Бели IV залишились нездійсненими. Внутрішні розбіжності в самому Угорському королівстві виявились настільки запеклими, що не дали змоги правлячій еліті об'єднати свої зусилля. Річ у тому, що тоді угорський король провадив політику розширення королівського домену шляхом вилучення земельних володінь знаті. Феодали незадоволені таким станом речей, не лише не відправили своїх загонів до королівського війська, а й зайняли ворожу позицію по відношенню до куманів. Прибуття половців Котяна незадоволення серед селян тих місцевостей, де кочовики мали оселитись, тому що вони займались грабунком угорців і нищили посіви селян [55, с. 71].

Всупереч жахливим новинам, серйозність ситуації не була усвідомлена феодалами, які не довіряли Белі та ненавиділи Котяна, якого вони звинувачували в нападі монголів, а його людей підозрювали у зраді. На той час передові загони монголів досягли Пешта, пограбували місто Вач, яке розташовувалося приблизно в двадцяти милях на північ, і зав'язали безліч сутичок, уникаючи при цьому великих зіткнень. Зовнішня схожість прибулих монголів з куманами ще більше зміцнило віру у зраду останніх. Котян та його найближче оточення впали жертвами самосуду натовпу, і це стало причиною масового переселення куманів до Болгарії [100, с. 369].

Назадовго до цього, 12 березня військо Діонісія Тамая було розгромлене монгольським авангардом на Верецькому перевалі. Інші загони татар прибули в Угорщину через інші карпатські перевали – Яблуницький, Вишківський, Торунський, Німчицький та ін. і впродовж наступних двох тижнів об'єдналися в єдину армію [55, с. 71].

Варто зазначити, що капелан папського легата у Венеції Рогерій, який потрапив у 1241 р. в монгольський полон, і був очевидцем навали монголів на Угорщину також не виявляв симпатії до Бели IV. Ймовірними причинами поразки угорців, на думку хроніста, стали зіткнення між половцями, запрошеними Білою IV до Угорщини 1239 р. та населенням королівства, а також протиріччя, що виникли в середовищі угорської знаті, яка брала участь у військових походах, яка за нового короля не отримувала «на вічне користування селища та володіння» [31, с. 18-21].

Монголи легко змели зі свого шляху завали зрубаних дерев, розбили війська королівського намісника і ринули у глиб країни. Угорський король і загони хорватського герцога, що прибули йому на допомогу Коломана, військові формування відданих королю духовних владик сховалися за стінами Буди та Пешта. Ці міста, що стояли по обидва береги Дунаю були добре укріплені і могли витримати довгу облогу [62, с. 154].

Після запеклих боїв монгольським військам вдалося захопити Варадін, Арад, Перег, Егрес, Темешвар, Дьюлафехервар. В. Т. Пашуто зазначав, що з їхньою обороною пов'язано породження багатьох легенд та переказів. Одна з таких легенд відноситься до оборони Варадіна, під час якої, за переказами, загинув сам Батий [90, с. 219]. Цей переказ, як зазначав дослідник, близько середини XV в. став відомий руським книжникам і був зафіксований у «Повісті про вбивство Батия» [8, с. 193].

В умовах просування монголів до території Угорського королівства активізується роль Римської курії. Римський понтифік Григорій IX прагнув використати ситуацію, як впливає з документів папської канцелярії, поширення «істинного християнства». Навіть після отримання повідомлень про руйнування міст і фортець монголами в Угорщині він не відмовився від оголошення хрестового походу проти Фрідріха II, якого вважав серйознішим ворогом, ніж монголи. У «Великій хроніці про Польщу, Русь та їхніх сусідів XI–XIII ст.» боротьбі Римської курії проти Фрідріха II присвячене дуже цікаве повідомлення, в якому йшлося про те, що всім архієпископам у 1240 р. (безпосередньо напередодні вторгнення монголів у межі Південної Русі) наказано було з'явитися у Рим... «усунути від влади Фрідріха, якого вже минулого року відлучив за те, що той вигнав деяких єпископів з їхніх місць, а деяких кардиналів узяв у полон» [4, с. 153]. В угорській історіографії утвердилася точка зору, згідно з якою римський понтифік у ситуації, що склалася прагнув до укладання союзу з монголами, які, на його думку, завоювавши Угорщину та інші держави, прийдуть до самого Риму [71, с.39].

Бела IV вже у березні 1241 . звернувся до Григорія IX з проханням про допомогу Але підтримка з боку останнього так і не була надана. Як впливає з листа у відповідь Беліримський понтифік «не без пролиття багатьох сліз взяв до відома повідомлення про події в Угорщині і запевнив короля в тому, що папський престол бере під свій захист його та його сім'ю» [71, с. 38].

Головні сили армії Бату, що прийшли в Угорщину, змогли нав'язати угорцям вигідну для себе польову битву: 11 квітня 1241 р. вони розбили головні сили Угорського королівства на річці Шайо. Фома Сплітський так описував настрої, що панували в угорському таборі: «...так як різні люди мали різні думки, то вони і не бажали дійти до якогось одностайного рішення. Одні, скуті безмірним страхом, говорили, що потрібно тимчасово відступити і не вступати з ними в бій, тоу що це – варвари, від яких немає надії на порятунок і які завойовують світ не з жаги влади, а з страху до наживи. Другі з легкомудста безпечно говорили: “При вигляді нашої багаточисельної армії вони тут же кинуться тікати”. Ось так ті, кому була уготована швидка загибель, не змогли дійти до єдиного рішення» [36, с. 107].

Згідно свідчень з біографії Субедея, викладених в «Юань Ши», в цій битві приймали участь всі основні воєначальники походу (крім Байдара) – Бату, Орду, Шибан,

Кадан, Субедей і Бахадур (Бахату) [11, с. 232]. Сили власне угорців були порівняно невеликими – чисельність їх не перевищувала 30 тисяч, так принаймні повідомляв В. Рубрук: «Угорський король має, щонайбільше 30 тис. воїнів» [7, с. 194].

Звісно, ця оцінка висловлена в 1255-1256 рр., після монгольського погрому. Але й під час нашествия монголів далеко не всі сили угорців були зібрані – феодалне рицарське ополчення, завжди програвало монголам у мобільності. Але для битви при Шайо (або Сайо, в долині Мохи) до короля Бели IV все ж таки встиг підійти зі своїм військом його брат, хорватський герцог Коломан (Кальман) та їх об'єднане військо могло досягти 60 тисяч (цифра, можливо, перебільшена середньовічним хроністом) [88, с. 21].

Угорське військо до підходу монголів розташувалося в укріпленому таборі, чекаючи на противника. Щоб виманити угорців з укріплення, монгольське командування вислало вперед кінний загін, який спеціально підбурював їх до відкритого бою («чи вистачить у угорців духу битися з ними»). Бела IV наказав добірним воїнам вийти з табору і битися з ворогом. Угорські загони, вишикувались у бойові порядки, атакували монголів з повною силою. Монгольські легкі підрозділи, обстрілюючи угорців з луків, і не вступаючи в рукопашну сутичку, поспішно відступили. Угорці на чолі з королем вирішили гнатися за втікачами і в ході переслідування дійшли до р. Тиси, яку швидко форсували та підійшли до р. Шайо [69, с. 58].

Батий перебував зі своїми військами за річкою, в прихованих місцях, тому угорці ледве могли їх бачити. З іншого боку, угорські війська займали територію, що яка добре була доступна для огляду татарами. Деякі історики зробили висновки з опису Фоми Сплітського, який розповідав, що «намети (угорців) стояли так тісно, їхні мотузки були пов'язані і сплутані, що дорога була переплетена, у таборі не можна було ходити, всі були ніби в сіті» [36, с. 107]. З цього робили такий висновок, що Бела IV у битві при Шайо намагався боротися з татарами за допомогою вазового табору [71, с. 10]. Однак так зване рицарське ведення війни XIII ст. взагалі не знало цього військового методу, і тут мова може бути, ймовірно, тільки про те, що безліч навантажених возів, привезених з собою угорцями, перешкоджали вільному руху військ [71, с. 10].

Фома Сплітський залишив детальний опис битви, за його словами, «угорцям здавалося, що вони перебувають у досить укріпленому таборі в безпеці, що в той же час “стало головною причиною їхньої поразки” [36, с. 106-107], – наголошує автор.

Напередодні вирішального бою Бату, як головнокомандувач монгольським військом, піднявся на найближчий пагорб і уважно вивчив бойові позиції угорської армії. Повернувшись, він сказав: «Друзі, ми не повинні втрачати бадьорості духу: нехай цих людей безліч, але вони не зможуть вирватися з наших рук, оскільки ними керують безтурботність і безглуздя. Адже я бачив, що вони, як череда без пастиря, замкнені немов у тісному загоні» [36, с. 106-107]. Примітно, що Фома Сплітський двічі порівнює бойове розташування угорців з «тісним загоном», вказуючи тим самим на тактичну неповороткість їхнього війська, заздалегідь приреченого на розгром ворогом. «І ось приблизно о другій годині дня всі чисельні татарські полчища немов у хороводі оточили весь табір угорців. Одні, натягнувши луки, почали з усіх боків пускати стріли, інші поспішали підпалити табір по колу. А угорці, бачачи, що вони звідусіль оточені ворожими загонами, втратили розум і розсудливість і вже зовсім не розуміли, ні як розгорнути свої порядки, ні як підняти всіх на бій, але, приголомшені настільки великим нещастям, металися по колу, як вівці в загоні, що шукають порятунку від вовчих зубів. Вороги ж, розвіявшись всюди, не переставали метати списи та стріли. Нещасний натовп угорців, зневірившись знайти рятівне рішення, не уявляв, що робити. Ніхто не хотів радитися з іншими, але кожен хвилювався тільки про себе, будучи не в змозі дбати про спільний порятунок. Вони не захищалися зброєю від зливи стріл і списів, але, підставивши спину, суцільно валилися під цими ударами, як зазвичай падають жолуді з дуба .... Тоді решта воїнів, з одного боку, налякані повальною смертю, а з іншого – охоплені жахом перед всепожираючим полум'ям, що оточило їх, всією душею прагнули лише втечі. Але в той час, як вони сподіваються у втечі знайти порятунок від великого лиха, тут вони й наштовхуються на інше зло, ними ж влаштоване та близько їм знайоме. Тому що підступи до табору через мотузок, що переплуталися, і нагромадження наметів виявилися дуже ризиковано перекрыті, то при поспішній втечі одні напирали на інших, і втрати від тісняви, влаштованої своїми ж руками, здавалося, були не менші за тих, які завдали вороги своїми стрілами. Татари ж, бачачи, що військо угорців кинулося тікати, ніби відкрили їм якийсь прохід і дозволили вийти, але не нападали на них, а йшли за ними з обох сторін, не даючи повертати ні туди, ні сюди. А вздовж доріг валялися речі нещасних, золоті та срібні посудини, багряний одяг та коштовна зброя. Але татари у своїй нечуваній жорстокості, анітрохи не дбаючи про військову здобич, ні в що не

ставлячи награване цінне добро, прагнули тільки до знищення людей. І коли вони побачили, що ті вже змучені важкою дорогою, їхні руки не можуть тримати зброї, а їхні ослаблі ноги не в змозі бігти далі, тоді вони почали з усіх боків вражати їх списами, рубати мечами, не шкодуючи нікого, жорстоко знищуючи всіх. Як осінні листя, вони падали праворуч і ліворуч; по всьому шляху валялися тіла нещасних, стрімким потоком лилася кров; бідна батьківщина, залита кров'ю своїх синів, червоніла від краю до краю. Тоді жалюгідні залишки війська, якими ще не наситився татарський меч, були притиснуті до якогось болота, та іншої дороги для виходу не виявилось; під натиском татар туди потрапило безліч угорців і майже всі вони були поглинені водою і намулом і загинули» [36, с. 107-109].

Велике і дуже сильне угорське військо було повністю знищено монголами. Р. П. Храпачевський, спираючись на дані «Юань ши», констатує одночасну атаку військ Бату з північного та загонів Субедея-бахадур з південного боку на угорський табір. Під час вторгнення до Угорщини Субедей був в авангарді монгольських військ, за яким йшли війська Бату, Орду, Шибана, Кадана та інших. Швидше за все, напередодні битви при Шайо «Субетай висунув план – заманити його [короля] військо до річки Хонін. Війська чжувана (тобто Бату) перебували у верхній течії, [де] мілководдя та коні можуть перейти вброд, крім того посередині був міст. У нижній течії, [де] вода глибока, Субетай хотів зв'язати плоти для потайної, підводної, переправи, щоб здійснити оточення ворога з тилу». Спочатку Бату, не став чекати завершення маневру Субедея, вступив у бій за міст. У цій сутичці татари зазнали втрат, включаючи смерть одного з воєвод (дотепер не з'ясовано – тисячника чи темника). Однак вчасний вихід Субедея у фланг угорців змусив їх відступити до табору. Спочатку татари оточили угорців і почали обстрілювати їх з металевих машин. А потім Бату «відкрив» розлом у кільці, що спровокувало втечу оточених. Під час погоні угорці зазнали найбільших втрат, хоча й монголи також понесли великі втрати [110, с. 83]. План Субедея був порушений дещо неузгодженими діями монгольських воєначальників.

На думку А. Кушкумбаєва, більш реалістичним і ближим до характеристики цієї битви текст Джувайні, що співпадає з повідомленнями Фоми Сплітського і «Юань ши» [69, с. 59]. «Другого дня приготувалися до битви. Між ними [обома військами] знаходилася велика річка. Вночі він (Бату) відправив одну частину війська (в обхід), а військо (самого)

Бату з цього боку переправилося через річку. Шибакан, брат Бату, особисто рушив у саму середину бою і зробив кілька атак поспіль. Ворожі війська, будучи сильними, не рушали з місця, але те військо (відправлене в обхід) обійшло їх ззаду. (Тоді) Шибакан зі всім своїм військом разом ударив (на них), кинувся на огорожі царських наметів, і вони мечами розрубали канати наметів. Коли вони (монголи) перекинули огорожі царських наметів, військо келарів розгубилося і кинулося тікати; з цього війська ніхто не врятувався» [9, с. 59-60].

Якщо опустити деталі, то зрозуміло, що тактичний задум монголів полягав в обході та охопленні противника з двох або декількох сторін. Розгромивши угорське військо у відкритій головній битві, монгольські загони розгорнулися по всій країні і «приступили до своєї звичайної практики «облави» за усіма основними напрямками, у яких брали участь тумени Бату і Кадана [107, с. 390-391].

З 65 тисяч воїнів, які прийняли участь у битві, 56 тисяч загинули на берегах річки Шайо. Союзник та брат угорського короля хорватський герцог Каломан помер від отриманих ран. Під час відступу загинуло багато видатних діячів церкви – архієпископ естергомський Матіас, архієпископ колочанський Уголан, єпископ трансільванський Рейнольд, єпископ нітрський Яків [62, с. 154].

Розгром цих сил був вирішальним для подальшої долі кампанії – після Шайо монголи приступили до своєї звичної практиці «облави» беззахисної країни (були захоплені Варадін, Арад, Перг, Егрес, Темешвар [88, с. 21]). Одним з найбільших корпусів, виділених для облави, був загін Кадана. Саме він пройшов вогнем і мечем від Пешта до Адріатики, захоплюючи і розорюючи угорські міста і фортеці. Сам Бату вирушив до Словаччини і Чехії – перед його тумами впали Банска Штявниця, Пуканець, Круніна (в Словаччині), а також Опава, Бенешев, Пржеров, Літовел і Евичко (в Чехії) [89, с. 169].

Після битви на р. Шайо, «Батий спустошував Угорщину, жорстоко вбивав людей від малого до великого», – так зафіксоване просування монголів по території Угорського королівства у «Великій хроніці про Польщу, Русь та їхніх сусідів XI–XIII ст.» [4, с. 155].

Наступним містом, що загинуло битви при Шайо було Пешт – монголи зуміли його взяти за три дні жорстоких боїв. Причому, судячи з опису угорського хроніста, захисники Пешта «намагалися щосили захищатися, використовуючи балісти і луки, випускаючи на

бойові порядки ворогів безліч списів, кидаючи безліч каменів з камнеметальних машин». Цікаво, що в подальшому описі взяття Пешта Фома Сплітський не згадує про дії монгольських камнеметів, а пояснює взяття міста такими факторами: «Смертоносні татарські стріли били на смерть. І не було такого панцира, щита чи шолома, який би не був пробитий»; втома захисників після двох або триденного безперервного штурму; нарешті, стрімка атака монголів, в результаті якої вже «не було ні сутичок, ні будь-якої протидії» [36, с. 111].

Така ж доля спіткала й інші міста. І справді, як стає зрозуміло зі слів Фоми Сплітського «монголи спалили також Темешвар, Сегед і навіть винищили священників місцевих церков, оскільки вони позбавлені милосердя та людинолюбства, зневажали релігійне послух» [36, с. 110].

Корпус Кадана захопив міста Арад, Перег, Егрес, Темешвар, Дьюлафехервар та Варадін. В останньому випадку вони наштовхнулися на запеклий опір, і Варадін монголи взяли з великими труднощами [90, с. 219]. А от Альбу (Секешфехервар) монголи Кадана взяти не змогли – як пояснює Фома Сплітський, Кадан «спалив вщент усі житлові будинки передмістя; осаджуючи місто протягом кількох днів, він постійно штурмував його, щоб заволодіти ним, але так як місто це було надійно захищене безліччю розлитих навколо боліт і обороняли його добірні загони латинян за допомогою встановлених з усіх боків машин, то... після марних спроб відступив» [36, с. 116]. Очевидні в даному випадку фактори невдачі, подібні до прикладів облог руських фортець, – відсутність достатніх сил у монголів, природна захищеність міста, рішучість та професіоналізм його захисників, наявність у них контркамнеметної та контроблогові техніки [107, с. 254].

Останнім великим успіхом, пов'язаним із захопленням міст в Угорщині було захоплення Естергома, столиці королівства. Фома Сплітський повідомляє, що монголи почали «усіма силами атакувати» і взяли його «без особливих зусиль» [36, с. 116], але, мабуть, більш реалістичний у своєму описі був магістр Рогерій. Судячи з його опису ця «легкість» під час взяття викликана чітким використанням всіх облогових засобів з арсеналу монголів: активно використовувався облоговий натовп, який засипав рови і виконував інші роботи; 30 камнеметів день і ніч придушували оборону міста, яке після такої підготовки було захоплене загальним штурмом [90, с. 221]. Щоправда, і тут монголи не досягли повного успіху – цитадель Естергома вистояла [90, с. 221].

Після вищеописаних подій, угорський король надіслав послання з проханням про допомогу до Конрада IV Гогенштауфена і до папи римського Григорія IX. Конраду IV він писав: «люті народи, що називають себе татарами, прийшли зі сходу, як сарана з пустелі, і спустошили Булгарію, Куманію та Русь, а також Польщу і Моравію. Безліч людей було винищено» [20].

У листі, датованому 18 травня 1241 р., угорський король Григорій IX також повідомляв: «І щоб ваша святість була краще обізнана, ми вам достовірно повідомляємо про нещасну і сумну долю, що спіткала нас і Угорське королівство від лютого подібно до жорстокого звіра татарського війська. У великій силі й у великій кількості вони прийшли до Угорщини. Всіх, кого тільки змогли відшукати, вбили вістрям меча, вихваляючись, що всіх і головним чином християн підкорять своєму пану. Просимо ми і благаємо нехай прозорливість вашої святості, заради християнської допомоги народу, дасть нам і Угорському королівству пораду і явить рятівну допомогу» [19].

В листі у відповідь королю Белі IV від 16 червня 1241 р. Григорій IX висловив лише жаль з приводу завоювання монголами території Угорського королівства, бо «незнаючі Бога татарські народи з волі Господа частково захопили Угорське королівство і хочуть не тільки занапастити частину, що залишилася, але і всю християнську землю прагнуть перетворити на пустелю. Однак чим явніше король Угорщини та його прабатьки слідували божественним благоволінням і чим більше вони були палкими у своєму благочесті, тим сильнішим у всі часи було наше співчуття цьому королю та його королівству» [21].

1 липня 1241 р. Григорій IX в черговий раз нагадав угорському королю, що він «у полум'ї віри буде сподвигнутий проти невірних, мужністю серця буде зміцнений проти їх замахів і зможе уникнути вигнання до інших країн» [22].

Наприкінці літа 1241 р. Бела IV надіслав чергового листа римському понтифіку, в якому просив не туманних обіцянок, а рішучої допомоги, при цьому точно перераховуючи, з чого вона має складатися. Він вказував, що це вже третє посольство, направлене ним папському двору, і просив, щоб римський понтифік надіслав венеціанців-арбалетників [71, с. 41].

На думку Е. Ледерер, цей лист дуже промовисто характеризує особистість Бели, так як він хоче «не пролиття сліз», що, звичайно, у подібній ситуації, ніхто не прийняв би з радістю. Бела IV виставляє дуже рішучі вимоги, точно визначаючи ресурси, за допомогою яких, на його думку, можна призупинити подальше просування монголів. Саме арбалетники були тим родом військ, які з найбільшими шансами могли впоратися з монголами. Бела прямо вказував, що від Венеції потрібно просити таких і безперечно визначав крайній термін, до якого він вважав за можливе прибуття до країни допоміжних військ, щоб вони змогли надати дієву допомогу [71, с. 41-42].

З боку Римської курії цього разу не було жодної відповіді. Тільки в наступному листі, надісланому Белі вже після відходу монголів, римський понтифік навіть не посилався на його попереднього листа. У ньому він нарікав на загибель Угорщини і писав, що «зі сльозами та болем чує про те, що Угорське королівство з-поміж народів світу наполегливо вірне церкві, його священики та духовенство впали жертвою від меча варварів». Однак король повинен «знаходити втіху в тому, що на землі нічого не трапляється без причини». Що ж до особистості короля, то «за його долею і далі стежать з особливою увагою і служать йому втіхою» [71, с. 41-42].

Очевидно, безрезультатність цих прохань і штовхнула Бела IV на те, щоб спробувати укласти черговий договір з Данилом Романовичем. Натомість Бела не відмовився від думки просити допомоги і в Римській курії. Саме з цієї причини листи короля, адресовані папі, зустрічаються одночасно з повідомленнями від свого східного союзника про можливе нове просування монголів. В угорській історіографії утвердилася точка зору, згідно з якою конкретна мета, яку переслідував угорський король через укладання договору з князем, полягала виключно в тому, щоб отримувати від останнього постійну інформацію, яка в подальшому могла сприяти організації спільної оборони [47, с. 311].

Серед грамот, виданих Белою IV, з'являються даруванн «особам, які були на Русі з посольством». В одному з документів повідомляється, що син якогось Обікха, нагородженого за заслуги ім'ям Каарцег Міклош, «будучи відряджений з посольством на Русь, отримав обіцянку від найвищого князя Данила, якийщ щойно повернувся від татар, що він в офіційній грамоті розповість про становище татар, тому що бачив їх і познайомився з ними» [47, с. 312.]Це посольство було відправлене наприкінці січня 1242 р., тобто ще до того, як монголи перейшли через Дунай і досягли тієї частини Угорщини, яку ще не розорили [47, с.312].

До моменту, коли було надіслано листа Белі IV, монголи розорили місто Естергом, перейшли через скований льодом Дунай, Батий направив лист угорського королю, який рятувався втечею від монголів. У цьому листі він пропонував Белі IV союз з тією умовою, щоб його син чи дочка уклали шлюб із дочкою або сином монгольського хана, тоді монголи зупинять подальше просування в його країну. Дізнавшись про послання Батия угорському королю, Римська курія вважала за можливе рішуче попередити Белу IV про наслідки такого шлюбу. Е. Ледерер стверджує, що римський понтифік не виключав все-таки можливості укладання такого союзу. Він надіслав листа, в якому застерігав угорського короля від укладення такого роду шлюбу: «Потрібно, щоб кожного християнського князя та всі країни світу відштовхував спосіб порятунку свого життя та життя його родичів за допомогою таких ненависних і ганебних засобів, з підпорядкуванням небесного земному. Але що стосується прохання, що колись ми не змогли надіслати арбалетників, то на римській церкві і до цього дня лежать такі важкі завдання, вона страждає під такими важкими зобов'язаннями, що й тоді не могла взяти на себе такого важкого тягаря» [71, с. 44].

Захопивши і спустошивши Угорщину, монголи почали готуватися до продовження походу до Європи. Вони гналися за Белою IV аж до Адріатичного моря, і лише з великими труднощами королю вдалося відірватися від переслідувачів і сховатися на одному з далматинських островів [62, с. 156; 102, с. 232]. Саме цей драматичний епізод обрали творці «Угорської ілюстрованої хроніки» (1358 р.) для зображення подій монгольського нашестя (див. додаток № 4). Група монгольських вершників (зліва) переслідує Белу IV, якого можна впізнати за золотою короною, дія розгортається в гірській місцевості перед укріпленим замком. Якщо розглядати дану мініатюру в рамках

єдиного комплексу зображень, присвячених Західному походу, то можна відзначити певну динаміку у розвитку образу монголів у європейській традиції. Угорський мініатюрист здійснив спробу зобразити не умовних «східних варварів», а саме монголів: азіатські риси обличчя, заплетенев косиці волосся, довогопологові халати (запнуті за монгольським звичаєм під праве плече, на відміну від зображень куманів/половців у тій же хроніці), криві шаблі і т. д. Очевидно, що пограничне розташування Угорщини визначило добре знайомство творців хроніки зі степовими народами. Образ монголів в даній мініатюрі не позбавлений демонічних рис, однак головний акцент зроблений на спробі передати історичні реалії події [80, с. 174].

Максимальне просування монголів на захід було зафіксоване у квітні 1242 р., коли вони вийшли до Адріатики. Монгольські загони, що воювали там, розсипавшись на окремі дрібні підрозділи, втратили свою ударну силу, вони були неспроможні брати великі міста, лише займалися грабунком їх околиць. Відхід на родючі пасовища Панонії для облаштування там постійної бази монгольської кінноти, як це планував Бату ще восени 1240 р.

Поведінка Бату в Угорщині вказує на те, що він не мав наміру покидати. За свідченням магістра тамплієрів Понса де Обона, монголи, розорювали фортеці та укріплені міста, разом з тим не чіпали сіл [110, с. 84].

Таким чином, йшлося про їх експлуатацію і в преспективі – обкладання податками. Почалося карбування монети. Важливим кроком було залучення на службу монголам представників місцевої аристократії, що стало звичною справою у реалізації завойовницької політики монголів. Однак наміри стосовно включення території Угорщини до складу Улусу Джучи залишились не реалізованими. Воїни втомилась походу, що тривав шість років. Значна кількість Чимала кількість воїнів походила з улусів каана, Чагатая і Тулуя, і мала повертатися назад додому. Сусідні країни – Болгарія, Чехія, Австрія і навіть розгромлена Польща – не поспішали визнавати зверхність монголів. Навіть більше – того на більшості завойованих територій на схід від татар ситуація теж була далекою від покори [110, с. 84].

Навесні 1241 р., до Угорщини дійшла інформація про смерть каана Угедея (11 грудня 1241 р.), відповідно монголи не змогли залишитися в Угорщині, як планували з початку. Відкликаний раніше з Європи Гуюк ставав небезпечним конкурентом у боротьбі

за владу, а та обставина, що він ворогував із Бату, змусила останнього зайняти вигідніші позиції ближче до Центрального улусу. Тому для започаткування своєї ставки Бату вирішив замість Панонії – найзахіднішого краю, вибрати Поволжя, середину Дешт-Кипчака. Туди він рушив свої війська з Центральної Європи.

З точки зору тактики відступ був організований доволі продумано. Зовні цей рейд виглядав як продовження завойовницької політики. Полонених, яких монголи не могли забрати з собою знищили. Було сплюндровано значну кількість населених пунктів. За підрахунками угорських дослідників, регіони, що перебували під контролем татарів, втратили до 60% поселень [110, с. 86]. З іншого ж боку, ті області Угорського королівства, що не були окуповані, а лише потерпали від періодичних нападів, втратили тільки 10% поселень. Іншу частину ясиру, обоз із трофеями і навіть загиблих вояків монголи забирали з собою [110, с. 86].

На зворотному шляху до низовин Дунаю, для зустрічі там із Бату, корпус Кадана з Адріатики пройшов через Болгарію, цю останню жертву монгольської навали до Європи) і вже 1243 р. Бату приймав у Сараї перших руських князів, що прибули до нього з виразом покірності і проханнями про затвердження на столі своїх князівств [107, с. 392].

Сучасний український дослідник О. Головка по-іншому інтерпретує події, пов'язані із завершенням західного походу. На думку вченого, якщо припустити ситуацію, що смерті Угеддея не було, то експедиція Бату до Центральної Європи вже виснажувалась. Тому незалежно від того, які події відбулись на сході, питання про завершення просування у Центральній Європі набувало актуальності [55, с. 73]. Про чисельні втрати завойовників в Угорському королівстві свідчить повідомлення Іоана де Плано де Карпіні, який писав, що в Каракорумі було відведено окремий цвинтар, де були поховані ті, хто загинув в Угорщині, і таких поховань було достатньо. Зрозуміло, що на цьому цвинтарі були поховані представники монгольської знаті, тому що забронювалося будь кому заходити на його територію [23, с. 33].

Отже, на підставі вище сказаного важко говорити про те, що Угорщина була кінцевим або головним об'єктом виправи військ на чолі з ханом Бату. На користь цього О. Головка виклав ряд аргументів [55, с. 73]. З перших століть нашої ери Паннонія постійно приваблювала кочовиків котрі

мігрували з степу до Центральної Європи: язигів, сарматів (II-IV ст. н.е.), гунів (перша пол. V ст.), аварів (кін. VI – поч. IX ст.), угрів – предків угорців (кін. IX ст.). Вчений звертає увагу на те, що постійне перебування в Паннонії кочовиків вплинуло на зміну рослинності – в X-XI ст. в регіоні зникають ліси, поступово формується степовий ландшафт [111 а, с. 21].

Про важливу роль, яку відігравала Угорщина у західній політиці монголів свідчить той факт, що у наказі, виданому 1222 р. Чингіз-хан своїм нойонам – Джебе і Субедею, визначав: «§ 262. А Субетаай-Баатура він (Чингізхан) відправив на північ, віддавши наказ дійти до одинадцяти країн і народів: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), переправитись через повноводні річки Іділ і Аях, а також дістатись до міста Ківамен-Кермен. З таким розпорядженням він відправив Субетаай-Баатура» [14, с. 188-189].

Вчені вважають, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен – це Київ [55, с. 73]. Таким чином, це повідомлення вказує на те, що під час походу Джебе і Субедея монгольське керівництво мало грандіозний план завоювання багатьох країн і народів не лише Східної, а й частково Центральної Європи, серед яких чільне місце відводилось Угорщині [55, с. 73].

Про посилену увагу до Угорського королівства з боку монголів у другій пол. 30-х рр. свідчив угорський місіонер брат Юліан: «Суздальський князь на словах через мене угорсько королю, що татари удень і вночі радяться, як би прийти і захопити королівство угрів-християн. Тому що у них, як кажуть, є бажання рухатись на завоювання Риму і далі» [3, с. 88].

Додатковим свідченням позиції О. Головка є й те, що після захоплення Києва в грудні 1240 р. монголи не втягувалися у зтяжні бої на території Південної Русі, а квапились до Центральної Європи. Театр бойових дій в 1241-1242 рр. демонструє, що вістря удару монголів спрямовувалось саме проти Угорщини [55, с. 74].

Відмова монголів від пlynдрування руських територій, що прилягали Угорщини, демонструє наміри монголів зберегти їх як важливий хаб для

забезпечення провіантом для воїнів і фуражем для коней. Особливо це стосувалося мешканців Болохівської землі, котрі стали головними постачальниками хліба для монголів [25, с. 792].

Американський дослідник Д. Сінор висловив свої оригінальні міркування стосовно причини, що змусили монголів повернути з Угорщини: військова могутність усіх великих імперій кочівників, у тому числі і Монгольської спиралося на кінноту і практично невичерпні резерви коней. Як писав про монголів Плато Карпіні, «в'ючної худоби у них така величезна кількість, якої, на нашу думку, немає і в цілому світі» [23, с. 24]. Є свідчення, що кожен воїн мав принаймні трьох або чотирьох коней, а Марко Поло говорив навіть про вісімнадцять коней для кожної людини. При врахуванні втрат, завданих монголами, ми можемо вважати, що 100 тисяч воїнів, які вторглися до Угорщини, потребували за найскромнішими підрахунками 400 тис. коней. Під випас в Угорщині могли використовуватися приблизно 42000 км² землі. Оцінки якості чи врожайності пасовищ варіюють у межах, але якщо погодитися, що на той час для утримання одного коня протягом року були необхідні приблизно 25 акрів землі, то в Угорщині можна було прогодувати 415 136 коней. За далекої від реальності умови, що ці пасовища не використовувалися ніякими іншими тваринами, і, рахуючи по п'ять коней на кожного монгольського вершника, Угорщина могла забезпечити фуражем коней лише 83 027 воїнів, що явно менше чисельності монгольської армії. Монгольське вище командування, таким чином, опинилося в становищі, схожому зі становищем командира сучасного підрозділу бронетехніки, вимушеного відступати через нестачу пального [100, с. 372].

Просування далі на захід, у Задунав'я, тільки б ускладнило проблему. Монголи традиційно припиняли військові дії навесні, даючи коням можливість нагуляти сили і розплодитися для того, щоб вони були готові до війни восени. Це, як переконаний дослідник і є та причина, що змусила монголів навесні 1242 р. піти з спустошеної, з отравленими угіддями Угорщини в багатий пасовищами степ, де вони могли поповнити та освіжити табуни, що були основою їх військової могутності [100, с. 372].

Як бачимо, стратегічні плани, розроблені цілеспрямовано для завоювання Угорщини, були втілені в життя з вражаючою точністю. Операції на території Польщі та Угорщини проводились надзвичайно узгоджено (звернемо увагу на те, що дві вирішальні

битви цього походу – під Легницею і Шайо відбулись відповідно 9 і 11 квітня, тобто з різницею лише у два дні).

Концентрований наступ, розпочатий монгольськими військами в Угорщині у березні 1241 р., був схожий на гігантське облавне полювання. Він був організований за зразком тих ханських полювань, які проводились з метою навчання військ і посилення їхньої дисципліни. Бату використав цю стратегію, яка вже виправдала себе під час походів в Центральну Азію і на Русь. Вона мала на меті ізоляцію супротивника, оточення його з усіх боків і нарешті, знищення спільними зусиллями, знову була успішно застосована у війні проти Угорщини.

ВИСНОВКИ

До ідеї завоювання країн Східної і Центральної Європи монгольські очільники звернулися у другій половині – середині 30-х рр. XIII ст. Необхідно відзначити, що в той час державно-політичний устрій монголів суттєво відрізнявся від тієї ситуації, що мала місце на початку XIII ст. Монголи значно збагатили свій військовий, політичний і дипломатичний досвід. У ході наступних завоювань вони мали можливість використовувати величезні ресурси завойованих країн, включно з людськими. В імперії Монголів функціонувало доволі досконале державне управління, система організації якого ґрунтувалася на столітніх державотворчих традиціях країн Сходу, у першу чергу Китаю.

Значимо, що мотивація до участі у майбутньому Західному поході у різних його лідерів була не однаковою. Беззаперечно, що для них всіх першочерговим був момент захоплення військових трофеїв. Не менш важливе значення, що змушувало усіх його учасників серйозно поставитись до майбутнього військового заходу, були жорстка дисципліна, наказ хана і рішення курултаю.

Можливими причинами нашестя монгольських військ Бату-хана могли бути декілька обставин. По-перше, беззастережне виконання заповіту Чингіз-хана про похід і завоювання «вечірніх країн» (Європи) до «останнього моря» (вірогідно, Атлантичного океану), згідно якого монголи «повинні були підкорити собі всю землю і не мати миру з жодним народом, якщо раніше їх не буде продемонстровано підкорення». По-друге, головною ціллю Бату-хана була ліквідація Бели IV, всього Угорського королівства, де не лише знайшов прихисток половецький хан Котян, але й віроломно знищив монгольські посольства. По-третє, степові райони Угорщини чудово підходили для кочовищі могли стати базою і плацдармом для наступаючих в країни Західної Європи монгольських військ.

Варто наголосити, що, як на Русі так і в країнах Центральної Європі, серед супротивників монголів в не було єдності. Внутрішні розбіжності між правителями

католицької Європи взяли гору над необхідністю згуртуватись для протистояння небезпеці монгольського вторгнення і завоювання. На той час для найбільш потужних політичних гравців на політичній арені Європи Папи римського папи Григорія IX і німецького імператора Фрідріха II був міжособний конфлікт, а не монгольська загроза.

Заклики до формування союзної армії лунали неодноразово, але до конкретних дій справа не доходила. Угорський король Бела **IV** звертався за допомогою до імператора, королів, герцогів і папської курії, але замість військ отримував одні лише листи. Об'єднання польських, моравських, французьких і німецьких рицарів, які приймали участь у битві під Легніцею, носило випадковий характер і не було наслідком укладення міжнародних договорів у спільній боротьбі проти Бату.

Метою нападу на Польщу, вірогідно, було усунення загрози удару з її боку по основному контингенту номадів, що наступав на Угорщину. План ведення воєнних дій Бату-хана підтверджує дане припущення. Два тумени військ під командуванням Байдара і Кайду вторгались в Польщу і Сілезію, а хан Кадан оточив Угорщину з півдня, відрізавши її від південних королівств, і потім об'єднався головними силами. Сам Бату-хан на чолі основних сил рухався до серця Угорщини – адміністративних і економічних центрів – міст Буди і Пешту.

Монголи були добре обізнані з ситуацією всередині Польщі: про систему фортифікаційних укріплень і логістичну інфраструктуру.

Стратегічні плани, розроблені цілеспрямовано для завоювання Угорщини, були втілені в життя з вражаючою точністю. Операції на території Польщі та Угорщини проводились надзвичайно узгоджено (звернемо увагу на те, що дві вирішальні битви цього походу – під Легніцею і Шайо відбулись відповідно 9 і 11 квітня, тобто з різницею лише у два дні).

Концентрований наступ, розпочатий монгольськими військами в Угорщині у березні 1241 р., був схожий на гігантське облавне полювання. Він був організований за зразком тих ханських полювань, які проводились з метою навчання військ і посилення їхньої дисципліни. Бату використав цю стратегію, яка вже виправдала себе під час походів в Центральну Азію і на Русь. Вона мала на меті ізоляцію супротивника, оточення його з усіх боків і нарешті, знищення спільними зусиллями, знову була успішно застосована у війні проти Угорщини.

Монгольські завоювання в Центрально-Східній Європі в 40-х рр. XIII ст., кардинально відрізнялись від переселенських рухів народів територією Євразійського степу. В даному випадку це були ретельно сплановані військові операції. Вторгнення відбувалося за заздалегідь розробленим планом військовим керівництвом. За даний проміжок часу номади захопили і зруйнували десятки укріплених міст і фортець. При цьому можна з повною впевненістю стверджувати, що в польових битвах монголи не зазнали жодної серйозної поразки.

Припинення бойових дій і повернення Бату-хана в приволзькі степи після перемоги в Польщі і Угорщині було цілковитою несподіванкою для наляканої Європи. Ця обставина визначила появу в історіографії найрізноманітніші, подекуди і немислимі версії. Безсумнівно, що смерть великого хана Угедея була основною причиною припинення подальших завоювань в Європі. Боротьба за престол великого хана Монгольської імперії була питанням життя і смерті для Бату-хана та інших царевичів-чингізидів, розділених на багаточисленні клани і угруповання. Однак є всі підстави вважати, що не останню роль при відступі завойовників відіграли втрати і виснаження монгольського війська після багаторічних походів по Європі. Очевидно, що однозначної відповіді на дане питання не може бути в принципі, і слід розглядати весь комплекс факторів, що змусили монголів повернути назад. В даному випадку не можна не брати до уваги вивчення історії монгольських завоювань XIII ст. в Середній Азії, на Далекому і Близькому Сході, спільну причинно-наслідкову підоснову феномену світової історії – формування, розквіту і занепаду Монгольської імперії.

Цитати

Цитати

113

- 1 «Послаблювалася військова могутність країни»
- 2 «Говорячи про Великий західний похід, виділяючи в ньому нашестя на Русь і акцентуючи на військових діях, 7 здійснених монголами в Польщі, Угорщині та інших країнах, більшість дослідників не приділяє належної уваги подіям, що відбулись у 1238-1240 рр. в Поволжі, на Північному Кавказі і у власне в половецьких степах... Адже це були саме ті землі, на які претендували завойовники, і не з метою обкладення їх даниною, як, до прикладу, Русі, а для трансформації цих територій в адміністративно-військову і господарську частину у складі всієї імперії і знаходилась у підпорядкуванні нащадків Джучі»
- 3 «...Субедей-баатур, виступивши проти Мекета та інших місць, переправився через річки Адил і Джаяк, багаті водою, і досяг Баджигіта, Орусута, Асута, Сесута, Маджара, Кешиміра, Сергесута, Букара (Болара) і народи Келера. Завоювання кипчаків вказане серед основних стратегічних цілей кампанії»
- 4 «У монгольському джерелі «Сокровенне сказання монголів» похід Бату називається не інакше як «Кипчацький похід». У «Юань Ши» похід Бату також отримав назву «Кипчакської кампанії». Це дало підставу Т. Оллсену дійти висновку, що підкорення кипчаків, а не завоювання Русі було метою західної кампанії, що почалася 1236 року. Це вказує на важливість кипчаків у політичних планах Монгольської імперії. Подальші історичні події покажуть, що переслідування та завоювання кипчаків тривало на Північному Кавказі, в Угорщині та Болгарії»
- 5 «Як показує ретельна підготовка кампанії проти Булгара - річного затишшя до остаточного нападу - для монголів набагато більше було поставлено на карту, аніж просто завоювання цього важливого торгового центру. Оперативний план - і, без жодного сумніву, такий план справді існував - передбачав завоювання руських князівств, Польщі та Угорщини, фактично всієї Східної та частини Центральної Європи: гігантської операції, яка тривала кілька років. Використовуючи сучасну термінологію, завоювання Булгара було першим епізодом у монгольському бліцкризі, серії руйнівних, майже нездоланих атак проти низки руських міст»
- 6 «Сокровене сказання»
- 7 «не з їхнього роду»
- 8 «Хей-да шилює»
- 9 «якраз ті, з ким татари неодмінно будуть вести боротьбу»
- 10 «Кипчацькому поході»
- 11 «Жаліслива пісня про розорення Угорського королівства татарами»
- 12 «Татари їх відважні перемогли, заволоділи церковними скарбами, а каноніків та інших осіб, а також знатних жінок і дівчат, яких не хотіли вбивати мечем, спалили у вогні»
- 13 «...серед тих, хто залишився у війську і втік головною дорогою до Пешта, було зроблено таке спустошення і стільки багато тисяч людей були вбиті, що тривалий час кількість вбитих людей залишалася невідомою...»
- 14 «Вони вважали, що можуть протистояти небесному мечу»
- 15 «Воістину вся ця зараза затопила Пешт. Саме там меч Божої відплати найбільше обагрився кров'ю християн»

- 16 «...Вони їдять жаб, собак, змій і все, без різниці. Я запитав, як вони вийшли з-за гір, за якими вони були. Вони сказали, що 16 їхнє військо розтягується на двадцять днів шляху завдовжки та завширшки; дванадцять тисяч людей постійно наглядають, верхи на конях, за військом. Коні у них добрі, але дурні. Вони йдуть за ними у великій кількості без вершника; так, що коли один з них їде верхи, за ним слідує 20 або 30 коней. Їхні кольчуги виготовлені зі шкіри, і вони міцніші за вироби, виготовлені із заліза; як і те, чим вони покривають коней. Пішими вони нічого не здатні робити, оскільки гомілки у них короткі, а тулуб довгий. Вони стріляють з лука краще, ніж угорці та кумани, і у них більш потужні жили. Яким би чином вони не нападали на землю, вбивають усіх мешканців цієї землі, за винятком маленьких дітей...»
- 17 «Їх зовнішній вигляд, за свідченням тих, хто їх бачив на власні очі, є наступним: голова у них пухка і шия коротка; груди - сильно опуклі; руки - дуже товсті; ноги - маленькі та товсті. Їхня сила дивовижна. Вони не знають співчуття і нікого не бояться, у їх немає віри, і вони нікому не поклоняються, окрім свого царя, який зветься царем царів і володарем володарів»
- 18 «Вони спустошили землю князя Генріха II Сілезького та вбили його разом з безліччю баронів та шістьма нашими братами, а також трьома шевальє, двома сержантами та п'ятьма сотнями наших людей; і лише троє з наших братів, яких ми знаємо добре, змогли уникнути цієї долі. Вони зруйнували дві найкращі наші вежі та три міста, які ми мали в Польщі, а також було зруйновано все, що ми мали у Богемії та Моравії...»
- 19 «Вийшовши ж з-поміж гір, тартари відразу ж стали радитися про те, як вони могли б підкорити собі весь світ. І сказав великий хан на ім'я Чингіз-хан: «Вам не вистачає лише двох речей, а саме, покори правителю та згоди між собою»
- 20 «Коли Чингізхан, засновник могутності татар у країнах сходу, переміг государя Ванхана і отримав верховну владу, він встановив деякі основні правила і деякі покарання і все виклав письмово у книзі, якій він дав назву Яси ... »
- 21 «Отже, після перемоги над індійцями, про що було сказано вище, гордо піднявши голову і маючи на меті підкорити собі весь світ, вони направили перших послів до хорезмійців, оскільки ті були їхніми сусідами, гордо примушуючи їх підкорятися Чингіс-хану та його війську, а також смиренно здатися йому у вічне рабство та виплачувати данину. Хорезмійці настільки сильно обурились висунутим до них вимогам, що вбили всіх названих послів»
- 22 «Отже, коли Чингіс став називатися каном і рік відпочивав без воєн, він у цей час розподілив три війська [йти воювати] у три частини світу, щоб вони підкорили всіх людей, які живуть на землі»
- 23 «Я запитав про їхню віру; і щоб бути коротким, скажу, що вони ні в що не вірять; однак літери в них юдейські, і почали вони їх вивчати, коли вирушили на завоювання світу. Вони думають завоювати весь світ»
- 24 «У 1202 році від Різдва Христового, як повідомляють деякі, татари, вбивши свого пана, вийшли для спустошення народів»
- 25 «Тоді Гургутам, вищезгаданий ватажок татар, який майже всюди покладався на славні перемоги, виступив з усіма своїми силами проти персів (хорезмійців) через деякі війни, які раніше велися між ними. Де він отримав почесну перемогу і повністю підпорядкував собі царство персів. Підбадьорений цим і вважаючи себе найсильнішим на землі, він став виступати проти царств із єдиною метою підпорядкувати собі весь світ»
- 26 «Чингізхан переконався у непереможності своєї армії і став претендувати на світове панування після закінчення успішної військової кампанії в Хорасані в 1222 р.»
- 27 «Бачачи, що доля приносить йому удачу у всіх війнах, він став вкрай чванливим і зарозумілим. І, вважаючи, що в цілому світі немає народу або країни, які могли б опиратися його владі, він задумав отримати від усіх народів трофеї слави. Він хотів довести всьому світу велику силу своєї влади, довіряючись бісівським пророцтвам, до яких він мав звичай звертатися. І тому, покликавши двох своїх синів, Бата і Кайдана, він надав їм найкращу частину свого війська, наказавши їм виступити для завоювання провінцій усього світу. І, таким чином, вони виступили і майже за тридцять років 26 пройшли по всіх східних і північних країнах, доки дійшли до землі рутенів і спустилися, нарешті, до Угорщини»
- 28 «Коли Туші, старший син Чингіз-хана, побачив повітря і воду Кипчакської землі, то він зрозумів, що у всьому світі не може бути землі приємніше цієї, повітря кращого за це, води солодшої за цю, лук і пасовищ ширших від цих»
- 29 «Інша постанова - така, що вони мають підкорити собі всю землю і не повинні мати миру ні з яким народом, якщо раніше не буде їм надано підпорядкування»

- 30 «Треба знати, що вони не укладають миру з жодними людьми, якщо ті їм не підкоряться, тому що, як сказано вище, вони мають наказ від Чингіс-кана, щоб, якщо можна, підкорити всі народи»
- 31 «Задум Татар у тому, щоб підкорити собі, якщо можна, весь світ, і про це, як сказано вище, вони мають наказ Чингіс-кана»
- 32 «Мають ще й іншу настанову, про те, що вони повинні підкорити собі всю землю і не укласти миру ні з яким народом, якщо раніше їм не підкоряться»
- 33 «Також вони не укладають мир ні з якими людьми, якщо ті їм не підкоряються, бо мають давні розпорядження Чингісхана про це»
- 34 «Вони всі, як одна людина, наполегливо прагнуть і прагнуть підпорядкувати весь світ своєму пануванню»
- 35 «А мають намір вони підкорити собі весь світ, і було їм божественне одкровення, що мають вони розорили весь світ за тридцять дев'ять років. І стверджують вони, що [як] колись божественна кара потопом очистила світ, і тепер загальним побиттям людей, яке вони зроблять, світ буде очищений»
- 36 «Бог, бачачи, як усі люди схильні лише до низьких бажань, як кожен з них піклується тільки про своє, а не про Боже, і що сморід гріхів досяг небес, задумав очистити землю, немов ринкову площу»
- 37 «Деякі ж горять пристрастю до панування, як [наприклад,] тартари, чому і імператор їх каже, що має бути один володар на землі, подібно до того, як бог один на небі, і цим повелителем має бути він сам»
- 38 «Коли силою вічного Бога весь світ від сходу сонця і до заходу об'єднається у радості і мирі, тоді ясно буде, що ми хочемо зробити»
- 39 «Вони настільки нечестиві і гордовиті, що хана, свого государя, називають сином Бога і шанують його як Бога, що займає на землі, вимовляючи і демонструючи цим втілення наступного: "Господь неба небесного дав землі сина людського". Так і сам хан називає себе сином Бога і в посланнях своїх цим ім'ям велить всім, і вони підкоряються. Так, наприклад, татари за його наказом змушують послів, які прибувають до них, принців своїх Байотной і Батия вшановувати, тричі ставши на коліна і тричі схиливши голову до нечистої землі. І взагалі, вони безмірно марнославні і наполегливі в тому, що незабаром стануть панами всього світу, і настільки нерозсудливі, що впевнені, ніби у світі немає нікого вище їхнього повелителя хана, і називають його перед його титулатурою, що не поступається Папі або іншому володарю. Всіх людей, які населяють світ, вони, за винятком себе самих, вважають за худобу, а Папу та всіх християн називають собаками і вважають їх ідолопоклонниками, бо ті шанують дерево та каміння - тобто дерево та каміння, з яких вирізаний або вибитий символ Розп'яття»
- 40 «Вони дуже горді порівняно з іншими людьми і всіх зневажають, мало того, вважають їх, так би мовити, ні за що, чи то знатних чи незнатних. Саме ми бачили при дворі імператора, як знатний чоловік Ярослав, великий князь Русії, і навіть син царя та цариці Грузинської, і багато великих султанів, а також князь Солангів (Кореї) не отримували серед них жодної належної пошани, але приставлені до них татари, якого б низького звання вони не були, йшли попереду їх і 32 займали завжди перше і чільне місце»
- 41 «Саме вони у великій гордості звеличилися вже до того, що думають, ніби весь всесвіт хоче укласти мир з ними»
- 42 «У ці часи [1341], як я дізнався з вартного довіри повідомлення, імператор тартар, якого зазвичай називають великим ханом, і султан змовились проти всього світу»
- 43 «Втім, як ми точно знаємо, з настанням зими вони погрожують відразу ж вийти до кордонів Німеччини, маючи намір після цього завоювати всі інші королівства та землі»
- 44 «І 34 нехай Ваша величність подбає, доки спільні вороги безчинствують у сусідніх краях, щоб якнайшвидше чинити їм опір Вашими силами; бо з земель своїх вони рухаються з тим наміром, щоб, незважаючи на небезпеки, що загрожують життю, підкорити собі весь Захід, боронь Господи, і віру і ім'я Христа згубити і знищити. І через несподівану перемогу, яка їм з волі Божої досі супроводжувала, вони дійшли до такого неймовірного божевілля, що вже уявляють, [ніби] королівства світу належать їм і що королів і владик, підпорядкованих їхній огидній владі, вони зневажають і принижують»

45 «І оскільки, за винятком Християнства, немає жодної країни у світі, якою б вони не володіли, тому вони готуються до бою проти нас, – писав Плано Карпіні. – Звідси хай знають усі, що під час перебування нашого в землі Татар ми були присутні на урочистому засіданні, яке було призначено вже за кілька років перед тим, де вони в нашій присутності обрали в імператори, який їхньою мовою називається кан, Куйюка. Цей вищезгаданий Куйюк-кан підняв з усіма князями прапор проти Церкви Божої та Римської Імперії, проти всіх царств християн і проти народів Заходу, якби вони не виконали того, що він наказує Папі, государям і всім народам християн на Заході»

46 «А на вищезгаданих зборах були призначені ратники і начальники війська. З усякої землі їхні держави з десяти чоловік вони посилають трьох з їхніми слугами. Одне військо, як нам казали, має вступити через Угорщину, інше через Польщу; прийдуть вони для того, щоб боротися безперервно 18 років. Їм призначено термін походу: минулого березня ми знайшли військо, набране в усіх Татар, через область яких ми проїжджали, біля землі Русії; через три чи чотири роки вони дійдуть до Команії, з Команії ж зроблять набіг на вищезгадані землі. Однак ми не знаємо, чи прийдуть вони одразу після третьої зими чи почекають ще до часу, щоб мати можливість краще напасти несподівано. Все це твердо і справді, якщо Господь, за Своєю Милістю, не зробить їм жодної перешкоди, як Він зробив, коли вони 35 прийшли до Угорщини та Польщі. Саме вони повинні були рухатися вперед, воюючи тридцять років, але їхній імператор був тоді отруєний, і внаслідок цього вони досі заспокоїлися від битв. Але тепер, оскільки імператора обрано знову, вони починають знову готуватися до бою. Ще треба знати, що Імператор власними вустами сказав, що хоче послати своє військо до Лівонії та Пруссії»

47 «наступного дня він (Гуюк) хотів підняти прапор проти всієї землі Заходу»

48 «татари вдень і вночі радяться, якби прийти і захопити королівство угорців-християн. Тому що у них, кажуть, є намір йти на завоювання Риму і далі»

49 «Старшого сина зобов'язані послати на війну як ті великі князі-царевичі, які керують уділами, так і ті, які таких у своєму віданні не мають. Нойони-темники, тисячники, сотники та десятники, а також люди всіх станів зобов'язані так само відправити на війну старшого зі своїх синів. Так само старших синів відправлять на війну царівні і зяті»

50 «з дітей Тулуйхана – старший син, Менгу-хан та брат його Бучек, з роду Угедей-каана – старший син Гуюк-хан та брат його Кадан; з дітей Чагатая – Бурі та Байдар та брат каана Кулкан; сини Джучі: Бату, Орда, Шейбан і Тангут; з достойних емірів – Субедай-бахатур та кілька інших емірів»

51 «Силою Вічного Неба та величчю государя та дядька ми зруйнували місто Мебет і підкорили твоїй праведній владі одинадцять країн і народів і, збираючись повернути до дому золоті поводи, вирішили влаштувати прощальний бенкет. Спорудивши велике шатро, ми зібралися бенкетувати, і я, як старший серед царевичів, що знаходилися тут, першим підняв і випив проголошену чару. За це на мене прогнівалися Бурі з Гуюком і, не бажаючи більше залишатися на бенкеті, почали збиратися в дорогу, причому Бурі висловився так: «

52 «Давай ми поколемо дров на грудях у цих баб, озброєних луками! Задати б їм!»

53 «Давайте вправимо їм дерев'яні хвости!»

54 «За указом твого батька, государя Чингіс-хана належало: польові справи і вирішувати в полі, а домашні справи вдома вирішувати»

55 «Цю справу як польову справу я покладаю на Батия. Нехай Гуюка з Аргасуном судить Батий»

56 «Дивують тобі, королю угорський, хоча я втридцять відправив до тебе послів, чому ти жодного з них не відсилаєш до мене назад, тай своїх ні послів, ні листів мені не надсилаєш? Знаю, що ти король багатий і могутній, і багато під тобою воїнів, і один ти правиш великим королівством. Тому-то тобі важко по добрій волі мені підкоритись. А це було б краще і корисніше для тебе, якщо би ти мені підкорився добровільно. Крім того я дізнався, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством; тому наказую надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе»

57 «Дізнався я понад те, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм заступництвом, тому наказую тобі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Адже куманам легше бігти, ніж тобі, бо вони кочують без будинків у наметах, можливо і в змозі втекти, ти ж, живучи в будинках, маєш землі та міста, як же тобі уникнути руки моєї»

58 «Ви взяли область Majar (Eujhwsd) s Kiristan (християн); я дивуюсь. Яка помилка була в цьому, скажіть нам?»

59 «через велику їхню чисельність, значимість їхньої влади і сили їхньої зброї»

60 «У першій сам ідеї до Угорських країн, другу з царем Кайдоком послав у Велику Польщу, третю частину з Петою гетьманом у Малу Польщу»

61 «направив загопи інших воєвод з таким розрахунком, щоб у першу чергу убезпечити себе від ударів з боку Польщі, Чехії та Болгарії»

62 «Татари вступили до Кракова, підпалили храм і вивели безліч мешканців»

63 «Велике військо, під проводом татарського князя Пети, пішло на Краків, спустошуючи дорогою вогнем і мечем усі сусідні краї. Назустріч їм у селі Хмелік, поблизу міста Шидлова, вийшли палатин Володимир та Клемент, каштелян краківський, Пакослав палатин та Яків Рациборович, каштелян сандомирський, із знаттю і воїнами Сандомира та Кракова. Почався бій з татарським загonom, а коли він, послабшавши, відступив і з'єднався з іншим, більшим, поляки, стомлені попередньою битвою, частково впали, грудьми зустрівши удар переважного чисельністю ворога, частиною кинулися тікати і врятувалися знайомими дорогами. Впали в цій сутичці незабутні Христін Сулькович з Недзведя, Миколай Вітович, Альберт Стампотич, Земент, Грамбіна, Сулислав – відмінні воїни, і багато інших доблесних. Ця поразка поширила такий жах, що люди почали тікати, хто куди міг, а селяни зі своїм добром і худобою сховалися в болота, ліси, непрохідні місця. Втік і Болеслав Сором'язливий, князь Краківський і Сандомирський, з матір'ю Гржиміславою та дружиною Кінгою – спочатку до Угорщини в замок П'єніні поблизу міста Сандеца, а потім до Моравії, до цистерціанського монастиря. Татари ж, завдавши полякам поразки під Хмеліком, в перший день великого посту прийшли до Кракова і, знайшовши місто порожнім, так як усі жителі втекли, люто спалили церкви та будинки. Вони обложили, оточивши валами, церкву св. Андрія, що тоді стояла поза міськими стінами, але оскільки поляки, які засіли там у великій кількості, енергійно та сміливо відбивалися, захищаючи себе та своє добро, татари взяти її не змогли і без успіху відступили на Брацлав»

64 «в цей час якийсь татарський загін, невідомо – руського або татарського походження, дуже швидко пересуваючись тут і та між двома арміями, жажливо кричав, звертаючись до обох військ суперчливі слова. Кричав польською «Біжіть, біжіть», приводячи поляків в спантеличення, а татарською закликав до битви і стійкості. На це опольський князь Мечислав, впевнений, що це крик не ворога а друга, який подає правдивий, а не обманний знак, кинув битву і втік, вивівши за собою велику кількість воїнів, особливо тих, хто підпорядковувався йому в третьому загоні. Коли князь Генріх побачив це на власні очі і коли йому донесли про це інші, почав зітхати і плакати, говорячи: «

65 «татарське військо, повернувши зі страшним криком на поляків, прорвало доти міцний їхній стрій і завдало їм ніщівної поразки»

66 «мала беззаперечну перевагу над усіма проти неї виставленими військами у легкості, винахідливості та вміння володіти конем і зброєю. Чудовий бойовий порядок, який представляв на всі боки виступаючу форму... давав можливість розвивати успіх наступального бою при досконалому забезпеченні себе з усіх сторін ... та татари в більшості битв перший натиск робили з певною обережністю, намагаючись затягнути супротивника всередину свого бойового порядку, щоб стиснути його як залізним кільцем. Цим пояснюється частково те, що в більшості битв ворожі армії нерідко повністю винищувалися»

67 «відразу буває багато вбитих та поранених»

68 «Можна лише здогадуватись, що відчували при цьому польські, німецькі та французьких рицарів, які звикли до розміреного пересування в строю, європейських способів ведення бою, до атак під розгорнутими знаменами, рицарі губилися перед новим супротивником. Ось скаче рицар, чиї обладунки важать 50 кг, назустріч смаглявому ординцю, маючи намір пронизати його списом, а степовик раптом різко повертає убік на своєму навченому коня і стягує німця з сідла особливим гаком, який виявляється у нього під наконечником списа. А за ним мчить наступний степовик із занесеним кривим клинком... Польський рицар гарцює перед ворожим батиром, хоче схрестити з ним мечі в чесному поєдинку – і раптом летить аркан, і рицар валиться на землю у своїх пудових латах, стаючи неповоротким і безпорадним»

- 69 «Моєму високому пану королю, милістю Божою королю Франції, Понс з Обона, магістр ордену тамплієрів у Франції, привіт, з готовністю бути у волі вашій у всьому, з повагою та на славу Господа. Звістки про татар, як ми їх чули від братів наших із Полонії, які прийшли в капітул. Доводимо до відома вашої Величності, що татари розорили і спустошили землю, що належала Генріху, герцогу Полонії, а його самого, разом із багатьма баронами, і шістьох з наших братів, трьох лицарів, двох служителів і п'ятсот наших людей умертвили; а троє наших братів, яких ми добре знаємо, врятувалися. Потім вони спустошили всю Угорську землю та Богемську; після чого вони розділилися на три загони, з яких один знаходиться в Угорщині, інший у Богемії, а третій в Австрії. І зруйнували вони дві найкращі вежі та три поселення, які ми мали у Полонії; а все, що ми мали в Богемії та Моравії, вони зруйнували повністю. І ми побоюємося, як би те саме не трапилось в німецьких землях. І знайте, що король Угорщини та король Богемії та два сини герцога Полонії та патріарх Аквілеї з великою кількістю людей не наважилися атакувати навіть один з їхніх трьох загонів. І знайте, що всі барони Німеччини, і сам імператор, і все духовенство, і всі благочестиві люди, ченці та навернені прийняли хрест; яcobіни та молодші брати [всюди] до самої Угорщини прийняли хрест, щоб іти проти татар. І якщо станеться, як нам казали наші брати, що, з власної волі Божої, [всі] ці будуть переможені, то до самої вашої землі не знайдеться нікого, хто міг би їм [татарам] протистояти»
- 70 «багато було вбито в Польщі»
- 71 «величезного побиття, здійсненому татарами (монголами), і головним чином християн, а переважно угорців, моравів та поляків»
- 72 «1241. Тартари, увірвалися до Кракова, плюндрують і спалюють церкви і убивають місцевих жителів, не зважаючи ані на вік, ані на стать; багатьох краківських рицарів, через надмірну любов поляків до багатства і розкоші, вбивають у битві вдаючись хитрих трюків; їхні великі багатства забирають із собою. Зрештою, увірвавшись в Сілезію, зустрілися з князем Генріхом та його армією, самого князя і багатьох з його оточення убили; отже, замордувавши багатьох у різанині і завдавши Полякам жорстокої шкоди, вирушили до своїх до Угорщини)»
- 73 «великий жах охопив Чехію перед татарами»
- 74 «Саме тоді, коли залишались у Польщі, ми зі своєю армією знаходились від князя Генріха (Побожного) настільки близько, що у той день, коли він загинув, з всією нашою потугою ми могли пробитись до нього; але він, не порадившись з нами і не звернувшись до нас про допомогу, рушив проти них, в результаті чого був ганебно страчений; довідавшись про це, ми з військом підійшли до кордонів Польщі, маючи на меті наступного дня з Божою допомогою здійснити проти них заслужену помсту. Проте вони, 58 дізнавшись про наш план і намір, кинулися втікати і [...] в нашу землю Моравську повернули»
- 75 «впродовж двох тижнів залишались, грабуючи, на землях, і потім, вчинивши велику різню, прийшли в Моравію, і потім об'єдналися зі своїми в Угорщині, де залишались впродовж року»
- 76 «Пройшовши через Польщу, цей народ (монголо-татари) вторгся в Моравію і, у що важко повірити, за один день і одну ніч здолав відстань у чотири дні шляху, перебравшись до того ж через бурхливі річки»
- 77 «розорили усю Моравію, за винятком фортець і укріплених поселень. У ході цієї виправли вони перетнули межі Мейсенського єпископства, вбивши багатьох людей. Потім вони рушили в Угорщину»
- 78 «четверте татарське військо, котре спустошило Польщу і перемогло християн, обійшовши Моравію, прийшло в угорську землю»
- 79 «Сілезькі компілятивні аннали»
- 80 «Напередодні дня Господнього Вознесіння вони (татари) вторглися до Моравію, де знаходяться й нині»
- 81 «землю герцога Моравії, якому не змогли допомогти інші герцоги»
- 82 «Друга частина армії (монголів) завдала удару на кордоні з Чехією і була зупинена, коли правитель тієї землі зі своїми підлеглими здійснив потужний опір»
- 83 «повністю спустошивши п'ятнадцять царств»

- 84 «Батыю же вземшю градъ Киевъ ... иде во Угры, Король же Бела и Каломанъ сrete и на реце Солоной; бившимся имъ полкомъ, бежаша Угре, и гнаша э Татаре до реке Дуная; стояша до победе три лета»
- 85 «У літо Господне 1239 татарський народ, розділившись на дві частини, зіткнувшись з угорським королем, переміг угорців та вбив брата короля – Коломана. Король на кораблі пішов за море, після чого татари спустошили Моравію, Сілезію, Вроцлавську та Краківську землі та через землі Серадза, Сандомиру, 66 Русі та Поділля...»
- 86 «Кадан і Бурі виступили проти народу Сасан і після триразової битви перемогли цей народ. Бучек, через Караулаг, пройшовши тамтешні гори, розбив ті племена [кара] улаг. Звідти через ліс та гору Баякбук вступив у межі Мішлява та розбив ворогів, які там стояли, готові зустріти його»
- 87 «...перейшовши... річку, що називається Зерех, прийшов у землю єпископа команів і коли були розбиті люди, які зібралися для битви, почав ту землю приводити в повну покірність»
- 88 «відкинув можливість рівноправного союзу з тим, хто ще недавно вів за уздечку його коня»
- 89 «покладалися на силу королівського війська»
- 90 «дійшов до гір, що знаходились між Рутенією та Угорщиною. Монарх розпорядився влаштувати довгі загородження, вирубавши потужні ліси та заваливши зрубаними деревами всі місця, які здавались легко прохідними»
- 91 «на вічне користування селища та володіння»
- 92 «усунути від влади Фрідріха, якого вже минулого року відлучив за те, що той вигнав деяких єпископів з їхніх місць, а деяких кардиналів узяв у полон»
- 93 «не без пролиття багатьох сліз взяв до відома повідомлення про події в Угорщині і запевнив короля в тому, що папський престол бере під свій захист його та його сім'ю»
- 94 «...так як різні люди мали різні думки, то вони і не бажали дійти до якогось однотайного рішення. Одні, скуті безмірним страхом, говорили, що потрібно тимчасово відступити і не вступати з ними в бій, тоу що це – варвари, від яких немає надії на порятунок і які завойовують світ не з жаги влади, а з страху до наживи. Другі з легкодумста безпечно говорили: "При вигляді нашої багаточисельної армії вони тут же кинуться тікати". Ось так ті, кому була уготована швидка загибель, не змогли дійти до єдиного рішення»
- 95 «Угорський король має, щонайбільше 30 тис. воїнів»
- 96 «намети (угорців) стояли так тісно, їхні мотузки були пов'язані і сплутані, що дорога була переплетена, у таборі не можна було ходити, всі були ніби в сіті»
- 97 «угорцям здавалося, що вони перебувають у досить укріпленому таборі в безпеці, що в той же час "стало головною причиною їхньої поразки"»
- 98 "Друзі, ми не повинні втрачати бадьорості духу: нехай цих людей безліч, але вони не зможуть вирватися з наших рук, оскільки ними керують безтурботність і безглуздя. Адже я бачив, що вони, як череда без пастиря, замкнені немов у тісному загоні"

99 «І ось приблизно о другій годині дня всі чисельні татарські полчища немов у хороводі оточили весь табір угорців. Одні, натягнувши луки, почали з усіх боків пускати стріли, інші поспішали підпалити табір по колу. А угорці, бачачи, що вони звідусіль оточені ворожими загонами, втратили розум і розсудливість і вже зовсім не розуміли, ні як розгорнути свої порядки, ні як підняти всіх на бій, але, приголомшені настільки великим нещастям, металися по колу, як вівці в загоні, що шукають порятунку від вовчих зубів. Вороги ж, розвіявшись всюди, не переставали метати списи та стріли. Нещасний натовп угорців, зневірившись знайти рятівне рішення, не уявляв, що робити. Ніхто не хотів радитися з іншими, але кожен хвилювався тільки про себе, будучи не в змозі дбати про спільний порятунок. Вони не захищалися зброєю від зливи стріл і списів, але, підставивши спину, суцільно валилися під цими ударами, як зазвичай падають жолуді з дуба .... Тоді решта воїнів, з одного боку, налякани повальною смертю, а з іншого – охоплені жахом перед всепожираючим полум'ям, що оточило їх, всією душею прагнули лише втечі. Але в той час, як вони сподіваються у втечі знайти порятунок від великого лиха, тут вони й наштовхуються на інше зло, ними ж влаштоване та близько їм знайоме. Тому що підступи до табору через мотузок, що переплуталися, і нагромадження наметів виявилися дуже ризиковано перекриті, то при поспільній втечі одні напали на інших, і втрати від тісняви, влаштованої своїми ж руками, здавалося, були не менші за тих, які завдали вороги своїми стрілами. Татари ж, бачачи, що військо угорців кинулося тікати, ніби відкрили їм якийсь прохід і дозволили вийти, але не нападали на них, а йшли за ними з обох сторін, не даючи повертати ні туди, ні сюди. А вздовж доріг валялися речі нещасних, золоті та срібні посудини, багряний одяг та коштовна зброя. Але татари у своїй нечуваній жорстокості, анітрохи не дбаючи про військову здобич, ні в що не 74 ставлячи награбоване цінне добро, прагнули тільки до знищення людей. І коли вони побачили, що ті вже змучені важкою дорогою, їхні руки не можуть тримати зброї, а їхні ослаблі ноги не в змозі бігти далі, тоді вони почали з усіх боків вражати їх списами, рубати мечами, не шкодуючи нікого, жорстоко знищуючи всіх. Як осінні листя, вони падали праворуч і ліворуч; по всьому шляху валялися тіла нещасних, стрімким потоком лилася кров; бідна батьківщина, залита кров'ю своїх синів, червоніла від краю до краю. Тоді жалюгідні залишки війська, якими ще не наситився татарський меч, були притиснуті до якогось болота, та іншої дороги для виходу не виявилось; під натиском татар туди потрапило безліч угорців і майже всі вони були поглинені водою і намулом і загинули»

100 «Юань ши»

101 «Другого дня приготувалися до битви. Між ними [обом військами] знаходилася велика річка. Вночі він (Бату) відправив одну частину війська (в обхід), а військо (самого) 75 Бату з цього боку переправилось через річку. Шибакан, брат Бату, особисто рушив у саму середину бою і зробив кілька атак поспіль. Ворожі військо, будучи сильними, не рушали з місця, але те військо (відправлене в обхід) обійшло їх ззаду. (Тоді) Шибакан зі всім своїм військом разом ударив (на них), кинувся на огорожі царських наметів, і вони мечами розрубали канати наметів. Коли вони (монголи) перекинули огорожі царських наметів, військо келарів розгубилося і кинулося тікати; з цього війська ніхто не врятувався»

102 «приступили до своєї звичайної практиці «облави» за усіма основними напрямках, у яких брали участь тумени Бату і Кадана [107, с. 390-391]. З 65 тисяч воїнів, які прийняли участь у битві, 56 тисяч загинули на берегах річки Шайо. Союзник та брат угорського короля хорватський герцог Каломан помер від отриманих ран. Під час відступу загинуло багато видатних діячів церкви – архієпископ естергомський Матіас, архієпископ колочанський Уголан, єпископ трансільванський Рейнольд, єпископ нітрський Яків [62, с. 154]. Розгром цих сил був вирішальним для подальшої долі кампанії – після Шайо монголи приступили до своєї звичної практике «облави» беззахисної країни (були захоплені Варадін, Арад, Перг, Егрес, Темешвар [88, с. 21]). Одним з найбільших корпусів, виділених для облави, був загін Кадана. Саме він пройшов вогнем і мечем від Пешта до Адріатики, захоплюючи і розорюючи угорські міста і фортеці. Сам Бату вирушив до Словаччини і Чехії – перед його туменами впали Банска Штявниця, Пуканець, Круніна (в Словаччині), а також Опава, Бенешев, Пржеров, Літовел і Евичко (в Чехії) [89, с. 169]. Після битви на р. Шайо, «Батий спустошував Угорщину, жорстоко вбивав людей від малого до великого», – так зафіксоване просування монголів по території Угорського королівства у «Великій хроніці про Польщу, Русь та їхніх сусідів XI-XIII ст.» [4, с. 155]. Наступним містом, що загинуло битви при Шайо було Пешт – монголи зуміли його взяти за три дні жорстоких боїв. Причому, судячи з опису угорського хроніста, захисники Пешта «намагалися щосили захищатися, використовуючи балісти і луки, випускаючи на 76 бойові порядки ворогів безліч списів, кидаючи безліч каменів з камнеметальних машин». Цікаво, що в подальшому описі взяття Пешта Фома Сплітський не згадує про дії монгольських камнеметів, а пояснює взяття міста такими факторами: «Смертоносні татарські стріли били на смерть. І не було такого панцира, щита чи шолома, який би не був пробитий»

103 «люті народи, що називають себе татарами, прийшли зі сходу, як сарана з пустелі, і спустошили Булгарію, Куманію та Русь, а також Польщу і Моравію. Безліч людей було винищено»

104 «І щоб ваша святість була краще обізнана, ми вам достовірно повідомляємо про нещасну і сумну долю, що спіткала нас і Угорське королівство від лютого подібно до жорстокого звіра татарського війська. У великій силі й у великій кількості вони прийшли до Угорщини. Всіх, кого тільки змогли відшукати, вбили вістрям меча, вихваляючись, що всіх і головним чином християн підкорять своєму пану. Просимо ми і благаємо нехай прозорливість вашої святості, заради християнської допомоги народу, дасть нам і Угорському королівству пораду і явить рятівну допомогу»

- 105 «незнаючі Бога татарські народи з волі Господа частково захопили Угорське королівство і хочуть не тільки занепастити частину, що залишилася, але і всю християнську землю прагнуть перетворити на пустелю. Однак чим явніше король Угорщини та його прабатьки слідували божественним благоволінням і чим більше вони були палкими у своєму благочесті, тим сильнішим у всі часи було наше співчуття цьому королю та його королівству»
- 106 «у полум'ї віри буде сподвигнутий проти невірних, мужністю серця буде зміцнений проти їх замахів і зможе уникнути вигнання до інших країн»
- 107 «зі сльозами та болем чує про те, що Угорське королівство з-поміж народів світу наполегливо вірне церкві, його священики та духовенство впали жертвою від меча варварів»
- 108 «за його долею і далі стежать з особливою увагою і служать йому втіхою»
- 109 «будучи відряджений з посольством на Русь, отримав обіцянку від найвищого князя Данила, якийщ щойно повернувся від татар, що він в офіційній грамоті розповість про становище татар, тому що бачив їх і познайомився з ними»
- 110 «Потрібно, щоб кожного християнського князя та всі країни світу відштовхував спосіб порятунку свого життя та життя його родичів за допомогою таких ненависних і ганебних засобів, з підпорядкуванням небесного земному. Але що стосується прохання, що колись ми не змогли надіслати арбалетників, то на римській церкві і до цього дня лежать такі важкі завдання, вона страждає під такими важкими зобов'язаннями, що й тоді не могла взяти на себе такого важкого тягаря»
- 111 «§ 262. А Субетаай-Баатура він (Чингізхан) відправив на північ, віддавши наказ дійти до одинадцяти країн і народів: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), переправитись через повноводні річки Іділ і Аях, а також дістатись до міста Ківамен-Кермен. З таким розпорядженням він відправив Субетаай-Баатура»
- 112 «Суздальський князь на словах через мене угорсько королю, що татари удень і вночі радяться, як би прийти і захопити королівство угрів-християн. Тому що у них, як кажуть, є бажання рухатись на завоювання Риму і далі»
- 113 «в'ючної худоби у них така величезна кількість, якої, на нашу думку, немає і в цілому світі»

Вилучення

Вилучення

129

https://ktv.odessa.ua/novosti/altinordaserik/uk/bat-altinordaserik-maleev-comu-zirvavsya-pohid-kazahiv-pid-provodom-batu-hana-v...	0.1%
https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Skhidna_polityka_Uhorschyny_v_pershe_desiatylittia_pravlinnia_korolia	7 джерел 0.14%
https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/54408/1/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A2%D0%98%D0%94%D0%86%D0%AF.pdf	0.1%
http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7344-3/978-966-02-7344-3.pdf	4 джерел 0.14%
https://naurok.com.ua/urok-mongolska-navala-na-ukra-nski-zemli-zmalyuvannya-gero-chno-borotbi-rusichiv---ukra-nciv-proti-mong...	0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7105/math_2022_074.pdf?isAllowed=y&sequence=1	2 джерел 0.07%
https://rshu.edu.ua/images/nauka/perelik_2022.pdf	2 джерел 0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3558/1/%d0%a1%d0%ba%d1%80%d0%b8%d0%bf%d1%87%d1%8...	3 джерел 0.06%
https://nauchkor.ru/uploads/documents/5724b7505f1be73062b34e38.pdf	10 джерел 0.05%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannia-2023.pdf	27 джерел 0.05%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3814/hist_2021_033.pdf?sequence=1	39 джерел 0.04%
http://besof.ru/programmirovaniye-kompyutery-i-kibernetika_hhg9.html	15 джерел 0.04%
https://fdocuments.net/download/oe-f-2016-1.html	9 джерел 0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/6448/1/educ_2023_044.pdf	8 джерел 0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту

356

МАГІСТЕРСЬКА (2)	ID файлу: 1015671521	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Unive	54 джерел	0.19%
Мовчан	ID файлу: 1015675203	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	95 джерел	0.16%
Vorotnjak_METOD_Istoria	ID файлу: 1015344586	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.13%
Татарчук	ID файлу: 1015608207	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	48 джерел	0.13%
hist_2019_138	ID файлу: 1000092578	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	141 джерел	0.09%

Остаточний варіант Руснак (1)	ID файлу: 1013024189	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	4 Джерело	0.07%
geo2023_Serbin_gis	ID файлу: 1015641711	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	9 Джерело	0.07%
Квач Роман	ID файлу: 1011188393	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
soph_2017_012.pdf	ID файлу: EF-100000006616	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело	0.03%
hist_2009_030.pdf	ID файлу: EF-7135	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.03%